ALAPPONT

Hajnáczky Tamás

CS-lakás program

„Szociális követelményeknek meg nem felelő telepek" felszámolása a Kádár-korszakban[1]

„A templomon túl a sín ívet írt le balra, és a villamos a Dráva utcai fordulóig cigánytelepen haladt keresztül. Düledező vályogviskók álltak egymásnak tapasztva, köztük utca nem volt, csak benyílók és zegzugok. A koszos, félig, vagy egészen pucér, mezítlábas kölykök odakint játszottak a földön. A kicsi, megvetemedett, kitöredezett ablakokon nem volt függöny, némelyiket újságpapírral ragasztották be. A házakba sem a víz, sem a villany nem volt bevezetve, nagy fémhordókban gyűjtötték az esővizet. A legmélyebb alföldi nyomor az egyik leginkább úrinak tervezett budapesti negyed szélén, Újlipótváros és Angyalföld között. Bámult ki a viskókra. Nem sikerült megszüntetni a szegénységet. Azt hitte, hogy az ő élete alatt sikerül, hát nem. Itt mindig szegény lesz az emberek zöme, és a karnyújtásnyira lakó soha nem fognak tudomást venni róluk. Így volt a kapitalizmusban, és így lesz a szocializmusban is. Mindegy, hogyan nevezzük a feudalizmust és a rabszolgaságot, maszeknak vagy államinak. Gyarmat ez, hol a Nyugaté, hol a Keleté. Mitől ne lenne itt szegénység, amikor a gyarmatnak ez a lényege, a szegénység megőrzésében, magában a gyarmattartásban a helyi szűk elit a leginkább érdekelt. Lehet, hogy egyszer lebontják ezt a szegénytelepet, volt már szó róla, de valahol újra fog létesülni. Talán nem ennyire szem előtt, de megmarad."[2]

(Spiró György)

Cigánytelep felszámolás a Kádár-korszak kényszerasszimilációs cigánypolitikájának a szolgálatában

A szocialista korszak hajnalán – központi irányelv hiányában – az úgynevezett *„cigánykérdés"* terén a minisztériumok és a tanácsok a maguk belátásai szerint jártak el. Ebből kifolyólag vagy napirendre sem tűzték a kérdést, vagy a korábbi évtizedek sokszor kirekesztő gyakorlataihoz, elgondolásaihoz nyúltak vissza, olykor a szakzsargont is átemelve. Az így fogant intézkedések nagyrészt rendészeti és a közegészségügyi szempontból közelítettek a cigánysághoz és a cigánytelepekhez, ami alól némi kivételt jelentett a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének a létrehozása, ellenben ezt néhány évnyi működéséről már egyáltalán nem lehetett elmondani. Ugyanis a szövetség meg-

Kisebbségpolitikai szakértő, Károli Gáspár Református Egyetem

1 A tanulmányban hivatkozott országos források felellhetőek a következő forráskiadványban: Hajnáczky Tamás: *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek."* Cigánypolitika dokumentumokban 1956-1989. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.

2 Spiró György: *Tavaszi Tárlat.* Magvető, Budapest, 2016. 249-250.

alapítását követően rövidesen formálissá tették, azt a feladatot szánva neki, hogy a pártállam központi cigánypolitikájának a megalapozásához szükséges adatgyűjtésben, egy párthatározat előkészítésében működjön közre.[3]

A szocialista rendszer kiépítését követően több mint egy évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a pártállam nyíltan állást foglaljon a cigánysággal kapcsolatos terveit, elképzelésit illetően. 1961. június 20-án az MSZMP KB Politikai Bizottsága kiadta *„a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról"* című határozatát melyben lefektette a hatalom kényszerasszimilációs cigánypolitikájának az alapjait. A párthatározat inkább ideológiai megfontolásokat rögzített, a cigányság helyzetéről csupán korabeli közhelyeket fogalmazott meg.

A párthatározat a magyarországi cigányság lélekszámát kétszázezer főre becsülte, valamint *„életmódjuk és a társadalomba való beilleszkedésük"* alapján három kategóriába sorolta őket (1. sz. táblázat) A cigány lakosság közel harminc százalékát minősítette k*„beilleszkedettnek",*akiket a következőképpen jellemeztek: *„A beilleszkedett cigányok elérték a lakosság átlagos gazdasági és kulturális színvonalát, felhagytak a cigányéletformával, jobbára szétszórtan élnek."*[4] E rövid meghatározás egyúttal a pártállam felső vezetésének azon elgondolását is visszatükrözte, hogy számára milyen volt az elfogadható cigány képe, illetve a másik két kategóriába sorolt cigányok esetén mit tekintettek kívánatos célnak. Lényegében a cigánysággal szemben is azt az elvárást fogalmazták meg, mint a társadalom egészével szemben; mégpedig a *„szocialista embertípus"* minél eszményibb képmásává válni. Ebbe nem csak a *„cigány életforma"* nem fért bele, hanem a cigány kultúra bárminemű megnyilvánulási formája sem, ugyanis a Politikai Bizottság határozatában kimondásra került az is, hogy *„bizonyos néprajzi sajátosságok ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot"*[5] a cigányság. Az imént említettek miatt a cigány nyelv és kultúra támogatását nemcsak tévesnek, hanem egyenesen károsnak ítélték, egyúttal a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét azonnali hatállyal megszüntetésre kárhoztatták. A *„cigány életformával"* azonosított *„beilleszkedésben lévő"*, valamint *„be nem illeszkedett"* cigányokról pedig megállapította a párthatározat,

3 Hajnáczky Tamás: A pártállam cigánypolitikája. A szektoriális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. *Esély,* 2015/5. 54-61., A Szabolcs-Szatmár megyei cigányság 1950-es évekbeli helyzetéről Lásd: Nagy Pál (szerk.): *„Ugyanolyanok, mint mindenki más ember."* Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951-1961). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza – Gödöllő, 2010., Nagy Pál (szerk.): *„Nem szabad őket lenézni."* A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 2015.
A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság 1950-es évekbeli helyzetéről Lásd: Hajnáczky Tamás: *„A cigánykérdést a szocialista humanizmusnak megfelelően kell megoldani."* – A szektoriális cigánypolitika végrehajtása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az 1950-es években. *Valóság,* 2016/9. 1-10., Hajnáczky Tamás: Cigány munkások a borsodi nehéziparban az 1950-1960-as években. *Zempléni Múzsa,* 2017/2. 38-42.
Hajnáczky Tamás: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság helyzete az 1950-es években a források tükrében. In: *FONS – Forráskutatás és Történeti Segédtudományok*, 2017/2. 223-282.

4 MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ő. e.

5 Az MSZMP KB PB ülésén a kérdéshez Kádár János csupán a következőket fűzte: *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek."* Lásd: Hajnáczky Tamás: Kádár János megjegyzései a *„cigánykérdéshez".Kritika,* 2015/9-10. 12-13.

GALÉRIA

hogy többnyire cigánytelepeken laktak vagy vándoroltak, vagyis a nem cigány lakosságtól elkülönülten éltek. Továbbá az iratanyag szerint a foglalkoztatás és az iskoláztatás tekintetében az utóbbi – a magyarországi cigányság hetven százalékát kitevő – két csoportra döntően az *„alacsony kulturális színvonal"*, illetve a *„társadalom terhére élős-ködés"* volt a jellemző.[6]

1. sz. táblázat (saját szerkesztés): A magyarországi cigányság csoportosítása az MSZMP KB Politikai Bizottság határozata alapján[7]

	Beilleszkedés fokozatai	**Lakhatás**	**Foglalkoztatás**	**Iskolázottság**
Szocialista embertípus	beilleszkedett	a nem cigány lakosság között elszórtan	rendelkezett munkával	átlagos kulturális szint
Cigány életforma	beilleszkedésben lévő	cigánytelepen a nem cigányoktól elkülönülten	alkalmi munkával rendelkezett	alacsony kulturális szint
	be nem illeszkedett	huzamosabb ideig cigánytelepen, vagy vándoroltak	nem rendelkezett hivatalosan munkával	legalacsonyabb kulturális szint

6 MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ő. e.

7 MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ő. e. A csoportosításnak a fentiektől részben eltérő olvasatásáról Lásd: Bernáth Gábor – Kadét Ernő – Sárközi Gábor: A „kis Maugliktól" a hátrányos helyzetig (majd vissza). In: *Havas 70. II. kötet*. http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-%E2%80%9Ekis-mauglikt-ol%E2%80%9D-a-hatranyos-helyzetig-majd-vissza (Letöltés ideje: 2017. július 10.)

A fentebb említettekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a párthatározat kiadását nem csak a cigányság kényszerasszimilációjának szándéka hívta életre, elvitathatatlan, hogy azzal párhuzamosan a szociális és gazdasági integrációját is elő kívánták segíteni. A kényszerasszimilációra inkább eszközként tekintettek, a cigány kultúra és a cigányság nemzetiségi törekvéseinek támogatását akadálynak tekintették ebben a folyamatban. A fenti táblázatban is szembetűnik, hogy a beilleszkedés fokozatait nem a kulturális elemek határozták, hanem az hogy milyen munkaviszonyban dolgoztak, illetve milyenek voltak a lakhatási körülményei. Amennyiben csak a kényszerasszimiláció jelentette volna a célt, abban az esetben teljesen más szempontok alapján kellett volna a kategóriákat meghatározniuk. (pl.: például oláh cigány vagy beás anyanyelvű, kétnyelvű, magyar anyanyelvű). Tehát a fentebb említett *„cigány életforma"* alatt feltételezhetően nem kulturális sajátosságokat értettek, hanem egy sajátos szociális helyzetet, vagyis a fenti táblázat nem a kényszerasszimiláció, hanem a szociális és gazdasági integráció fokozatait jelentette. Igaz ezt élesen bizonyos esetekben nehéz elválasztani egymástól, mint például a cigánytelepek, a területi elkülönültség vonatkozásában. A fenti besorolás fokozatai inkább a szociális helyzetre utaltak, míg a párthatározat más bekezdései a kulturális különállás megnyilvánulási formájaként tekintettek a cigánytelepekre.

A cigány lakosság besorolása és jellemzése messze elrugaszkodott a valóságtól, inkább a dokumentum elkészítőinek a véleményét, meglátásait tükrözte. Néhány kivételtől eltekintve a cigányság egyáltalán nem folytatott vándor életmódot, csupán a hagyományos cigány foglalkozásokhoz hozzá tartozott az időszakos vándorlás. Erdős Kamill egy korabeli tanulmányában ezt a következőképpen írta le: *„Hetekig vándorolnak néha hónapokig is, különböző ürüggyel, mint cserekereskedés, toll vagy tojás felvásárlása, gyógynövények begyűjtése stb., de mindannyiuknak van állandó bejelentett lakhelye."*[8] Az úgynevezett *„élősködés"* vádja sem fedte a valóságot, egy 1957-es Szabolcs-Szatmári tanácsi felmérés,[9] valamint egy évvel később keltezett Borsod-Abaúj-Zemplén megyei járási adatszolgáltatások[10] szerint a cigány lakosság nagy része rendelkezett foglalkozással, ami ha nem is állandó, de alkalmi bevételt biztosított számukra, sőt az 1950-es évektől egyre többen rendelkeztek állandó munkaviszonnyal az iparban, koldulásról vagy lopásról csak a jelentések elenyésző része számolt be.

A pártállam a kényszerasszimilációs cigánypolitika egyik eszközét a járványok[11] és a

8 Erdős Kamill: Cigány lókereskedők Magyarországon. In: Vekerdi József (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai.* Békés Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága – Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 1989. 89.

9 Nagy Pál (szerk.): *„Nem szabad őket..."* I. m.

10 Hajnáczky Tamás: A Borsod-Abaúj-Zemplén... I. m.

11 Bernáth Gábor (szerk.): *Kényszermosdatások cigánytelepeken, 1940-1985.* Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002., Bernáth Péter – Polyák Laura: Kényszermosdatások Magyarországon. *Beszélő,* 2001/6. 38-45. Az úgynevezett kényszermosdatásokat korábbi évtizedek gyakorlatából átemelve az Egészségügyi Minisztérium egy 1955-ös rendeletével hívta újfent életre és terjesztette ki országosan: *„Kiütéses tífusz keletkezésének, illetve elterjedésének megakadályozása érdekében, olyan közösségben, csoportos szálláshelyen, lakótelepen és hasonló helyen, ahol tetvesség behurcolásának lehetősége fennáll, időszakos szűrővizsgálatokat kell tartani. Azokon a helyeken, ahol ezt zsúfoltság, meg nem felelő közegészségügyi viszonyok, vagy az ott tartózkodó személyek életkörülményei, gyakori cserélődése indokolják, alkalmas rovarirtó szerrel megelőző eljárásokat is kell alkalmazni.* [...] *Vándoriparosokat, vándorkereskedőket, házalókat, rongygyűjtőket, szemétválogatókat havonta orvosi vizsgálatnak kell alávet-*

bűnözés[12]melegágyának bélyegzett cigánytelepek megszüntetésében vélte felfedezni. Voltaképpen a cigánytelepek felszámolásával egyrészt a cigányság integrációját, másrészt a kényszerasszimilációját kívánták elősegíteni azáltal, hogy a cigány lakosokat elszórják a nem cigány lakosság közé. Az imént említettek mellett a másik fontos érvet a cigánytelepek felszámolása mellett az szolgáltatta, hogy a *„kapitalista sajtóügynökségek"* szeme elől elrejtsék azt a tényt, hogy a szocialista Magyarországon emberek tömegei jóval a létminimum alatt nyomortelepen éltek. A pártállam rettegett a nyugati sajtó negatív kritikáitól, Vendégh Sándor, aki tevékenyen részt vett a párthatározat előkészítésében egy 1959-es előadásában az alábbiakat jegyezte meg a kérdést illetően: *„Egész más előjellel ugyan, de a kapitalista sajtóügynökségek is nagy érdeklődést mutattak és mutatnak ma is a cigánykérdés iránt, mert úgy látják, hogy hasznot húzhatnak belőle „csemegézhetnek" – természetesen a mi rovásunkra. Nos megmondhatjuk nekik – nem kell félniük és nem kell krokodilkönnyeket hullajtaniuk a magyarországi cigánylakosságért. Mi ezt a kérdést megoldjuk nélkülük is, mégpedig nem faji megkülönböztetéssel, vagy fajirtással, ahogyan azt ők – a gyarmatosítók csinálták – hanem a szocialista humanizmus szellemében, a cigányszármazású magyar állampolgárok legszélesebb körű egyenjogúsításával."*[13] A fentebb felsorolt okok mellett már-már háttérbe szorult a tényleges probléma, mégpedig az, hogy a magyarországi cigányság jelentős része tarthatatlan körülmények között, a települések szélén vagy azoktól olykor több kilométeres távolságra, nyomortelepeken élt, melyről a párthatározat a következőképpen számolt be: *„A cigánytelepek száma 2100. Ezek rendszerint egészségtelen, ősztől tavaszig szinte megközelíthetetlen területen (erdők, mocsarak mentén) vannak, s lakóik emberi lakásra alkalmatlan építményekben, helyenként földbe vájt kunyhókban élnek. A cigánytelepek kommunális ellátottsága rendkívül alacsony szintű, egészségügyi viszonyaik ijesztőek. A hiányos és rossz vízellátás, árnyékszékek hiánya s az elhanyagolt környezet különféle fertőző betegségek melegágya."*[14]Fontos megjegyezni, hogy az imént idézettekben elsősorban nem a cigányság tarthatatlan viszonyai miatti aggodalom munkált, hanem a közegészségügyi problémáktól és a járványoktól való félelem húzódott, azok megelőzésének és elkerülésének a szándéka. Az adott korszakban a hatalom nemcsak a cigánytelepekhez viszonyult ily módon, hanem a dögevéshez is. A különböző tiltó rendeletek és intézkedések elsősorban – amik nem az okot csupán a tüneteket kívánták kezelni – a nem cigány lakosság esetleges megfertőződésének az elkerülése és az állatállomány megóvása miatt keltek életre.[15]

---

ni. Ezek foglalkozásukat csak abban az esetben folytathatják, ha tetűmentes állapotukat igazolják." In: 1/1955. (I. 13.) Eü. M. számú rendelet a kiütéses tífusz elleni védekezésről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1955. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1956. 449-450.

12 Horváth Ferenc: A telepen lakó cigányok helyzete. *Belügyi Szemle,* 1963/2. 74-80., Kozáry Andrea: Jelentés *„a cigány lakosság körében végzett rendőri munkáról".* (Reflexió a Múltunk Romapolitikák című összeállításához.) *Múltunk,* 2008/4. 265-274., Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása".* Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés" történetéből. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004., PurcsiBarna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására" az ötvenes évek Magyarországán. *Beszélő*, 2001/6. 26-37.

13 MNL OL XXVIII-M-8. 1.d. 3. tétel

14 MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ő. e.

15 Nagy Pál: Dögevés – szükség, tabu, sztereotípia. *Napi Történelmi Forrás (Portál),* 2016. dec-

Az 1961-es párthatározat a cigánytelepek elképesztő helyzetét illetően nem tévedett, sok más az 1960-as évek elején keltezett dokumentum a fentebb leírtakat támasztotta alá. Egy Baranya megyei jelentés általánosságban a következőképpen írta le a megyében elterülő nyomortelepek helyzetét, melynek alátámasztására kimutatásokat is közölt (2. sz. táblázat): *„A zöm primitív anyagból épített, többnyire egy helyiségből álló egészségtelen, rosszul berendezett, néha teljesen burkolatlan helyiségekben lakik. Ezt a helyzetet tovább rontja az a tény, hogy a cigánycsaládok létszáma igen magas, nem egy esetben meghaladja a tízet is. Ez pedig a viszonylag kis helyiségek túlzsúfoltságát eredményezi."*[16] Az ország másik szegletében Borsod-Abaúj-Zemplén megyében sem tudtak kedvezőbben nyilatkozni a cigánytelepek helyzetéről, különösen azok kommunális ellátottságáról (3. sz. táblázat).

2. sz. táblázat: A cigányok által lakott épületek száma és az épületek színvonala Baranya megyében[17]

A lakott épület helye	A lakott épületek színvonala						Összes lakott épület	
	a helyi átlagosat				kunyhó vagy putri			
	eléri		nem éri el					
Szám szerint/megoszlása %-ban	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%
A község belső területén	576	56,7	297	29,2	143	14,1	1016	100,0
A község szélén	135	18,1	297	39,9	313	42,0	745	100,0
A község külterületén	122	15,4	341	43,2	327	41,4	790	100,0
Összesen	833	32,6	935	36,7	783	38,7	2551	100,0

3. sz. táblázat: A telepek közegészségügyi helyzete Borsod-Abaúj-Zemplén megyében[18]

Telepek elhelyezése			Kút				Telep fekvése	
megfelelő	tűrhető	rossz	jó	tűrhető	rossz	nincs	belterület	külterület
142	18	79	55	83	89	12	117	122
60 %	9 %	31 %	21 %	37 %	38 %	4 %	49 %	51 %

Árnyékszék				Szemétkezelés			Épületek állapota		
megfelelő	kezdetleges	rossz	nincs	megfelelő	kezdetleges	nincs	jó	tűrhető	rossz
40	66	67	66	16	93	130	56	91	92
17 %	27 %	28 %	27 %	7 %	39 %	54 %	23 %	38 %	39 %

Sokszor a városok sem biztosítottak élhetőbb körülményeket a cigányság számára, például a Pécsi Városi Tanács is megjegyezte egyik beszámolójában, hogy 10 négyzetméter alapterületű építményekben sokszor közel tíz személy, nemegyszer több család is lakott.[19] Szentes városa szintén a cigány lakosság túlzsúfoltságáról panaszkodott, az egyik

ember 9. http://ntf.hu/index.php/2016/12/09/dogeves-szukseg-tabu-sztereotipia/ (Letöltés ideje: 2017. július 10.), Hajnáczky Tamás: *„A meg nem evett dög nyomában."* – Cigányok és dögevés a szocializmus hajnalán. *Új Egyenlítő,* 2015/11. 20-23.

16 Füzes Miklós – Márfi Attila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.): *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2005. 23.

17 Uo. 32.

18 Hajnáczky Tamás: *„A cigánykérdést a szocialista…"* I. m. 8.

19 Füzes Miklós – Márfi Attila (szerk.): *Dokumentumok a pécsi cigányság történetéből 1959-*

előterjesztés szerint 101 lakásban 108 szobában összesen 424-en laktak, vagyis a szobánkénti laksűrűség elérte a 3,9 főt, ezzel szemben a városi átlag épphogy megközelítette a 2,7 főt. Egyúttal hozzátették, hogy *„a kép még rosszabb, ha azt is figyelembe vesszük, hogy ezek a lakások és szobák csak megközelítik a lakás és a szoba köznapi fogalmát."*[20] A salgótarjáni cigánytelepek sem nyújtottak élhetőbb körülményeket az ott élőknek, a közműellátás szinte teljes hiányával kellett nap mint nap szembesülniük (4. sz. táblázat), a házak állapotáról a városi tanács a következőképpen számolt be jelentésében: *„Bérházak és kunyhók. Maszatos, hiányos öltözetű gyermekek, szemétben turkáló anyókák és civilizált emberek. Neonfény és petróleum lámpa. Egyszóval, az ellentmondások rettenetes valósága tárul elénk.* [...] *Cigánytelep? Igen, de nem a faluszéli vertfalas viskókból, vagy földbe vájt barlanglakásokból áll e telep. Kulturáltabbak a körülmények; mállós fehér homokkő a házak alapja, vertfal, vagy vályog a tákolmány oldala, a teteje bitumenes hordók lemezeiből van összerakva és micsoda színorgia; püspöklilára, citromsárgára, ciklámenre és ki tudja még milyen színekre van pingálva a nyomortanyák látható oldala."*[21]

4. sz. táblázat: A lakóépületek közműellátása a salgótarjáni telepeken[22]

Telep megnevezése	Ivóvízellátás			Szennyvízelvezetés			Villamosenergia ellátás	
	hálózatba bekapcsolt	köz-csapról ellátott	ásott kútból	hálózatba bekapcsolt	űrgödrös pöcegödörrel ellátott	nincs megoldva	hálózatba bekapcsolt	nincs ellátva
	lakás/db.							
Pécskő úti cigányok	1	113	1	4	76	35	88	27
Újaknai cigányok	-	18	-	-	17	1	-	18
Cigányok összesen	1	131	1	4	93	36	88	45
Pécskő úti nem cigányok	1	21	3	4	19	2	25	-
Együtt	2	152	4	8	112	38	113	45

A pártállam cigánypolitikájának a lefektetését követően a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettese rövidesen megfogalmazta az 1-72/1961. I. számú utasítását, melyben tételesen felsorolta, hogy mit szükséges tennie az illetékes tanácsok elnökeinek az 1961-es párthatározat maradéktalan végrehajtásának az érdekében. Az utasítás többek között a cigánytelepek felszámolásával kapcsolatosan a következőket jegyezte meg: *„Intézkedni kell arról, hogy a rendszeresen dolgozó cigányokat lakásigénylésnél az egyéb lakásigénylőkkel egyenlően bírálják el. A cigányok saját erőből történő építkezését az eddiginél fokozottabban kell elősegíteni (kedvezményes házhelyek, társadalmi munka szervezése közöttük, selejtes bontásból származó építőanyagok kedvez-*

1990. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2003. 59.

20 Nagy Pál (szerk.): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999).* Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő, 2011. 358.

21 Berkes József (szerk.): A Pécskő úti és az Újaknai cigánytelepek helyzete és felszámolásuk lehetőségei. Bizalmas! Salgótarjáni Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának Titkárságától. é. n. 18. (a szerző birtokban)

22 Uo.

GALÉRIA

ményes áron történő juttatása, stb.). […] *A cigánytelepek megszűnéséig fokozottabb mértékben gondoskodni kell azok kommunális ellátottságának növeléséről. Fokozni kell az egészségügyi ellenőrző és felvilágosító munkát."*[23] Az imént idézett sorok két fontos adalékkal is szolgálnak, egyrészt a pártállam felső vezetése megfeledkezett arról, hogy az ingyenes házhelyjuttatást egy kormányrendelet már 1957-ben megszüntette,[24] másrészt a cigányságot nemcsak a földosztás,[25] hanem a tanácsi lakások kiutalásánál is

23 Hajnáczky Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk,* 2013/1. 245-246. vagy Nagy Pál (szerk.): *„Ugyanolyanok, mint mindenki…"* I. m.344-345.

24 Az ingyenes házhelyjuttatást a Minisztertanács egy 1951-es rendeletével tette lehetővé: *„A megyei – budapesti városi – tanács végrehajtó bizottsága (a továbbiakban: végrehajtó bizottság) ingyenes örökhasználatba telket adhat annak a dolgozónak, aki akár az egyéni családi házépítési kölcsönakció keretében az Országos Takarékpénztártól felvett kölcsönnel, akár ilyen kölcsön igénybevétele nélkül téglából, kőből vagy vályogból – a lehetőség szerint helyi anyagok felhasználásával – családi házat kíván építeni."* In: 155/1951. (VIII. 14.) M. T. számú rendelet az egyéni családi ház építkezéssel kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról. (Közigazgatási rendszám: 3.270.) In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1951. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1952. 259-260. A Kormány 1957-ben hatálytalanította a fentebb idézetteket: *„A házhelyjuttatás rendszere megszűnik: a jelen rendelet hatálybalépésétől kezdődően állami tulajdonban álló házhelyet helyi forgalmi áron kell értékesíteni."* In: 35/1957. (VI. 21.) Korm. számú rendelet a házhely értékesítés szabályozásáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1957. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 292.

25 Bársony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk,* 2008/1. 229-231. Hajnáczky Tamás: Tanácsi felmérés. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle,* 2015/3-4. 160.

GALÉRIA

mellőzték. Összességében nézve a hatalom konkrét telepfelszámolási elgondolással nem rendelkezett ebben az időszakban, lényegében a helyi tanácsokra, vállalatokra bízta, hogy a maguk módján, eszközeivel segítség a cigányok építkezéseit és lakáshoz jutását. A fennálló telepek vonatkozásában szintén nem adtak komolyabb iránymutatást a dokumentum megszövegezői, csupán annyit, hogy az úgynevezett *„kényszermos datásokat"* folytassák és a közműellátást fejlesszék. Fontos kiemelni, hogy a cigánytelepekkel az utasítás kizárólag abban a kérdésben fogalmazott meg karakán véleményt, hogy csak a *„rendszeresen dolgozó"* és az *„önerőből építkező"* cigányok jogosultak bárminemű támogatásra, segítségre. A cigánytelepek kommunális ellátottságának javítását nem kötötték elvárásokhoz, feltételezhetően azért, mert a közegészségügyi problémák elkerülése felülírta az imént említett álláspontot.

Az elnökhelyettesi utasítás eredőjeként több megyében és településen napirendre került a cigánytelepek felszámolása, központi irányelv hiányában a helyi tanácsok a maguk belátásai szerint kezdtek neki a munkának és fogalmaztak meg különféle elgondolásokat. Békés megyében rögvest egy kidolgozott telepfelszámolási programban gondolkodtak, amikor még a pártállam felső vezetése csupán néhány esetleges javaslattal állt elő e téren: *„Az építés-közlekedési osztály 1962. július 31-ig készítsen a tájjellegnek, a cigányok anyagi körülményeinek és az egészségügyi követelményeknek megfelelő családi ház típustervet. Ezt a tervet juttassa el az olyan községekhez, ahol cigány családok vannak azzal, hogy a tervet az építkezni szándékozó cigány családok kapják meg térítés nélkül. Az állandó munkaviszonyban álló, építkezni szándékozó cigányok részére – ha igénylik – az OTP-nek házépítési kölcsönt kell folyósítani."*[26] Az építkezéshez szükséges segítségnyújtást pedig

26 Kereskényiné Cseh Edit (szerk.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez.* Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768-1987). Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2008. 237.

úgy képzelték el, hogy a helyi tanácsok tevékenyen közreműködtek volna az építőanyagok beszerzésében, illetve a községfejlesztés és a termelőszövetkezetek építése során megmaradt, vagy bontásból származó építőanyagokat a cigánytelepi lakosok részére bocsátották volna kedvezményesen, melynek árát akár le is dolgozhatták volna az érintettek. A kivitelezést szakember vezette cigányokból toborzott építő brigádok megszervezése által kívánták megoldani. Továbbá felmerült annak a lehetősége is, hogy az állami gazdaságok, termelőszövetkezetek üresen álló tanyáit adják oda az ott dolgozó cigány munkásoknak.[27]A Baranya megyei tervek még a Békés megyeinél is tovább mentek, egyenesen a kormányszervek megkeresését helyezték kilátásba egy általuk kidolgozott telepfelszámolási programmal, melyben már hitelnyújtással is számoltak a cigánytelepi lakosok részére, a központi irányelvnek megfelelően azok részére, akik rendelkeztek állandó munkahellyel:*„A megyei tanács felkéri az OTP Baranya Megyei Igazgatóságát, hogy a pénzügyi és építési osztály szakértőinek a bevonásával, készítsen egy hitelakció tervezetet, amely állandó munkahellyel rendelkező cigánydolgozók részére lehetővé teszi az építési és községrendezési feltételek minimumát elérő lakóházak építését. Ezt a tervezetet a megyei tanács végrehajtó bizottsága – a Művelődésügyi Minisztérium cigánykérdéssel foglalkozó szervével egyetértésben – terjessze fel illetékes kormányszerveihez."*[28]Továbbá a megyei vezetés a bontott anyagok biztosításának fontosságán túl külön kiemelte, hogy a házhelyeket *„minden megkülönböztetés nélkül"* juttassanak az illetékes tanácsok kizárólag a munkaviszonyban álló cigány lakosoknak, valamint a vállalatok figyelmét felhívták arra, hogy *„patronálják"* a közelükben elterülő cigánytelepi lakosokat.[29] Borsod-Abaúj-Zemplén megyében csupán annyit írt elő a helyi vezetés, hogy a tanácsok a *„cigányság azon egyedei részére, akik ezt igénylik"* támogassák a házépítését a nem cigány lakosság között elszórtan.[30] Az észak-magyarországi megyében ebből kifolyólag nagyrészt a cigánytelepek helyzetének némi javításával foglalkoztak egy-egy településen meglehetősen kétséges eredménnyel. Például Sátoraljaújhelyen elrendelték a nyomortelepeken a WC-k javítását, valamint szeméttárolók elhelyezését, amit a városi tanács még az adott évben visszavont. Ózdon csak a kutak karbantartására szorítkoztak, míg Mezőkövesden egy háromfülkés WC-re ajtót szereltek. A mezőkövesdi járás több községében pedig a tanács *„ösztökélte"* a cigánytelepi lakosokat, hogy építsenek árnyékszéket a telepeken.[31]

Azonban nem csak megyei szinten fogalmazódtak meg különböző megoldási javaslatok hanem egyes városokban és községekben[32] egyaránt. Pécsen különböző elképzelésekkel álltak elő, melyek közül az alább idézettel kapcsolatban volt a legbizakodóbb a városvezetés, melyről úgy vélekedtek, hogy a megyeszékhelyen az úgynevezett *„cigánykérdést"* véglegesen megoldották volna:*„A lebontandó Majláth utca csak egy része is biztosítani tudja azt, hogy megszabaduljunk a városképletünk gyászos foltjaitól. A bon-*

27 Uo. 237.
28 Uo. 16.
29 Füzes Miklós – MárfiAttila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.): *Dokumentumok a baranyai… I. m.* 16.
30 Hajnáczky Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára… I. m. 253-254.
31 Uo. 262-263.
32 Tóth Gergely – Hajnáczky Tamás – Bozsonyi Károly: A szegregációs folyamat egy sajátságos modellje – A szegregációs folyamat történeti rekonstrukciója és annak matematikai modellje Tiszabő település esetén. In: Bacsák Dániel – Krámer Lili – Szabó Miklós (szerk.): *Kulcskérdések a Társadalomtudományban 2011-2012.* ELTE TÁTK, Budapest, 2013. 201-222.

tott építési anyag leszállított árának, akár részletfizetésre is történő átadása megteremti azt a helyzetet, hogy az országban elsőnek oldjuk meg a cigánykérdést. Kb. 80 cigány család részére kis lakóház építése, amely a közművekbe lenne bekapcsolva, megoldaná a városra állandó veszedelmet jelentő fertőző – különösen disentéria – jelenlétét. […] *egyik fáradhatatlan munkatársunk, szakemberekkel elkészítette az optimálisan elkészíthető típusház tervét.Ez is kb. 26000 Ft költséget jelent. Azonban az említett utcasor bontásából származó kő és faanyag olcsó biztosítása, hozzáadva, amint Vasason is láttunk, magának a cigányságnak a testvéri összeállását, a nőtanács, a KISZ társadalmi bekapcsolódását, az említett összeg család házanként alig érné el a 10000 Ft-ot."*[33] A szentesi városi tanács a Dél-Dunántúli megyeszékhelyhez hasonlóan szintén abban gondolkodott, hogy a lehetőségekhez mérten minél kisebb ráfordítással felszámolja a cigánytelepet, szintén típusházak építésén és bontott anyagok beszerzésén keresztül: *„Gondoskodni kell arról, hogy kb. 150 öl nagyságú telkek alakuljanak ki, azokon, figyelembe véve a cigányság anyagi erejét, csökkentett igényű épületek létesüljenek, nem utcavonalon, hanem előkerttel. Elképzelhető volna az, hogy a telkeket a városi tanács díjtalanul bocsássa a polgárok rendelkezésére, az építkezéshez a téglagyárak a IV. osztályú téglával társadalmi segítséget nyújtanának, a vályogot a polgárok maguk kivernék a telken, a tetőszerkezethez pedig társadalmi segítséget kapnának, esetleg egyszerű és könnyű típus kialakításával, másrészt szerfa alkalmazásával. Csökkenteni lehetne a költségeket azzal is, hogy nem különálló, hanem ikerrendszerű épületek készülnének* […] *legalább 3 helyiséget (szoba, konyha, kamra) tartalmazó lakóépülettel és némi melléképülettel, egyéni vagy tömb illemhellyel."*[34]

A rendelkezésre álló forrásokra hagyatkozva megállapítható, hogy meglehetősen eltérő válaszokat váltott ki az elnökhelyettesi utasítás a cigánytelepek felszámolásával kapcsolatosan. Míg Borsod-Abaúj-Zemplén megyében szinte teljesen mellőzték a kérdést, addig Baranyában egy telepfelszámolási program tervezetével álltak a felsőbb szervek elé. A fentebb említett városok ugyan megvalósítható terveket fogalmaztak meg, azonban egy fontos szempontot szinte teljesen mellőztek; a cigánytelepi lakosoknak az új házait szintén egy tömbben építették volna fel a cigányság elkülönültségét továbbra is fenntartva. Továbbá a döntően bontott, vagy leértékelt anyagokból egy tömbbe épített összkomfort nélküli kis alapterületű házak halmaza szintén csak átmeneti, egyben részleges megoldással szolgált volna. Igaz Pécsen még fiatal nem cigány bányászokat is beköltöztettek volna a modernebb telepre, mert a városvezetés úgy gondolta, hogy ezzel *„szövetségesekre"* lelhet a cigány lakosság átnevelésében.[35] Rövidesen a pártállam felső vezetése is belátta egy központilag rögzített és támogatott telepfelszámolási program kidolgozásának az elkerülhetetlenségét, egyrészt érdemi fedezet híján a helyi szintű kezdeményezések esetlegessége, másrészt ideológiai okok miatt, ugyanis a cigány lakosság szegregációjának a fenntartása szemben állt a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikájával.

33 Füzes Miklós – Márfi Attila (szerk.): *Dokumentumok a pécsi cigányság…* I. m. 47.
34 Nagy Pál (szerk.): *Források a magyarországi cigányság…* I. m. 359-360.
35 Füzes Miklós – Márfi Attila (szerk.): *Dokumentumok a pécsi cigányság…* I. m. 48.

Cigánytelepek felszámolása helyett „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek" felszámolása

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1963. február 23-án napirendre tűzte az 1961-es párthatározat végrehajtásának a megvitatását, mely során azzal kellett szembesülnie, hogy a magyarországi cigányság foglalkoztatási, oktatási és lakhatási helyzetében sem tudtak érdemi előrelépést elkönyvelni. A cigánytelepek felszámolása terén szinte teljes kudarcról adott számot az előterjesztés: *„A cigánytelepek felszámolása a gazdasági feltételek hiánya következtében a jelenlegi lehetőségek mellett belátható időn belül nem oldható meg. Az ingyenes házhelyjuttatás megszűnt, az OTP által megállapított fizetési feltételeknek csak elenyésző részük tud eleget tenni. Állami lakásépítés a községekben jelentéktelen. Így a községi tanácsok nem látják a széttelepítés perspektíváit. A telepek kommunális ellátottságának növelése korlátozott, mert a községfejlesztési alap több évre előre más célra van betervezve."*[36] Az imént idézettek miatt a Politikai Bizottság megbízta az Építésügyi Minisztériumot és a Pénzügyminisztériumot, hogy dolgozzanak ki egy tervezetet arra vonatkozóan, hogy hogyan lehetne *„egyszerűbb lakóházakat kedvezőbb hitelfeltétellel"* a cigánytelepi lakosok részére építeni, valamint azokhoz *„egyszerű típusú bútorokat"* kedvezményesen biztosítani. Az illetékes minisztériumok 1963. október 28-án nyújtottak be egy előterjesztést a Politikai Bizottság részére, melyben ismertették az újonnan körvonalazott cigánytelep felszámolási program menetét és mikéntjét. A dokumentum a cigánytelepek teljes megszüntetését a 15 éves lakásfejlesztési terv fennmaradó időszakában tervezte, mintegy huszonötezer *„egyszerű, olcsón kivitelezhető, kisebb értékű"* ház felépítése árán, melyhez számos kedvezményt biztosított volna az érintetteknek. Az előterjesztett anyaggal szinte kivétel nélkül egyetértettek az ülésen résztvevő vezető korifeusok kivéve az építésügyi minisztert, aki aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a nyomortelepeken élő nem cigányok lakásgondjainak a megoldására nem terjedt ki a tervezet: *„Szükségesnek tartom a tervezetet olyan javaslattal kiegészíteni, hogy a tervezett kedvezményeket minden olyan dolgozó megkaphatja aki egészségtelen, továbbá a városképet rontó szükséglakásban lakik, az irányelvekben előírt feltételeknek megfelel és szociális helyzeténél fogva képtelen arra, hogy lakáshelyzetét saját erejéből megjavítsa. A javasolt kiegészítés hiányában a cigánylakosság részére nyújtandó kedvezmények a hasonló életkörülmények között lakó nem cigány lakosságot nem illetnék meg, s ez feszültséget idézhetne elő."*[37] A rákövetkező évben az építésügyi miniszter javaslatát figyelembe véve a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány kiadta 2014/1964. sz. határozatát a nyomortelepek megszüntetéséről, melynek immáron már nem csak a cigánytelepekre terjedt ki a hatálya. Ez a változtatás a kormányhatározat címében és szövegében is tetten érhető volt, ugyanis immáron nem a cigánytelep szó szerepelt a rendeletben, hanem a *„szociális követelményekről, meg nem felelő telep"* elnevezés, amit egyfajta gyűjtőfogalomként használtak a *„cigány- barlang- és más hasonló telepek"* jelölésére. Annak ellenére, hogy a nem cigány lakosokat is be kívántak vonni, a telepfelszámolási program indítékát továbbra is a cigány lakosság átnevelésének a szándéka határozta meg: *„A cigánylakosság helyzetének alakulásában a munkának és a letelepedésnek meghatározó szerepe van, ezért a központi és a helyi szervek részéről*

36 MNL OL M-KS-288. f. 5/1963/293. ő. e.
37 MNL OL M-KS-288. f. 5/1963/319. ő. e.

eddig tett intézkedéseken túlmenően a probléma megoldása céljából átfogó rendelkezések kiadása szükséges. Annak érdekében, hogy a cigánylakosság elkülönülése megszűnjék és társadalmunkba való beilleszkedése megtörténjék, olyan feltételeket kívánatos megteremteni, amelyek között az érintett lakások részben saját erőből, részben pedig állami támogatással – a községek (városok) építési övezeteiben lehetőség szerint szétszórtan, tehát általában nem zárt telepszerűen – családi házat építhessenek."[38] Az imént említett rendelet kiegészítése gyanánt, titkos ügyiratként kiadásra került a 3162/1964. sz. kormányhatározat, mely a felsőbb szerveknek fogalmazott meg utasításokat, melyek közül kiemelendő, hogy az Építésügyi Minisztériumot megbízták, hogy készítsen összeírást a telepekről, valamint készítsen egy tervezetet – más szervek bevonásával – a felszámolásuk ütemére, mely során az *„idegenforgalom szempontjaira"* is tekintettel kellett lennie. Az összeírás során telepeknek a következőket minősítették: *„A felméréshez kiadott irányelvek szerint „telep" az a lakott hely, ahol egymáshoz közel – egy telken, egy „csomóban", egymás mellett stb. – öt, vagy ennél több olyan lakásféleség van, amelyek a legalapvetőbb lakhatási körülményeket sem biztosítják (fizikailag nem állékonyak, egészségtelenek stb., vagyis köznyelven putrik)."*[39] Az illetékes tanácsok a felmérés során a minisztérium előírásának megfelelően azt is rögzítették, hogy az adott telep külterületen, vagy belterületen helyezkedett el, az idegenforgalom milyen mértékben érintette, továbbá az épületek típusáról és az ott élők etnikai hovatartozásáról is adatokat kellett szolgáltatniuk.[40] Az 1964-ben végrehajtott felmérés rávilágított, hogy az ország területén 48966 lakásféleségben, 55425 család, 222160 személy lakott nyomortelepeken (5. sz. táblázat),[41] akiknek a harminc százalékát nem cigánynak, míg a fennmaradó hetven százalékát cigánynak minősítették.[42]

38 MNL OL XIX-A-83-b 2014/1964. (367. d.)

39 Kovács József: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. *Városgazdasági Tájékoztató,* 1975/5-6. 20. Egyes források szerint az 1964-es felmérés során már a négy épületből álló telepeket is összeírták. Lásd: Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon.* Dokumentációs és adattár. Socio-typo, Budapest, 1998. 122, 297., Berey Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In: Berey Katalin – Horváth Ágota (szerk.): *Esély nélkül.* Vita Kiadó, Budapest, 1990. 34.

40 Uo. 36-37.

41 MNL OL XIX-A-83-b 2047/1967. (438. d.) A cigánytelepek, barlanglakások, egyéb szociális követelményeknek meg nem felelő lakások, vegyes telepek átfogó adatait Lásd Berey Katalin: A szociális követelményeknek... I. m. 37. A cigánytelepek településszintű adatairól Lásd Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség...* I. m.297-312.

42 Kovács József: A szociális követelményeknek meg... I. m. 20.

5. sz. táblázat: 1963-as 1964-es tanácsi felmérések adatai cigánytelepekről, „szociális követelményeknek meg nem felelő telepekről"[43]

Megye	Felmérési adatok a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítására készített tervezethez			Az 1964-es felmérés adatai a szociális követelményeknek meg nem felelő telepekről					
	a telepen élő családok		a telepek felszámolásához szükséges házak száma	épületek száma	ebből: cigánytelepi	lakások száma	családok száma	lakosok száma	munka-viszonyban állók száma
	száma	közül egy éve megszakítás nélkül dolgozók száma							
Baranya	2867	3609	700	1467	1467	1519	1593	5017	792
Bács-Kiskun	1198	659	985	1235	1230	1408	1553	6727	739
Békés	1265	682	994	790	778	873	982	4176	239
Borsod-Abaúj-Zemplén	5904	3616	4827	3988	3832	4226	4882	23197	2585
Csongrád	537	143	520	1552	567	1748	2072	6832	851
Fejér	512	296	396	500	213	1025	922	6446	735
Győr-Sopron	443	347	276	253	188	463	517	2431	323
Hajdú-Bihar	1443	725	1217	1613	993	1705	1922	9433	836
Heves	2163	1261	1962	2121	1849	2375	2865	11985	1407
Komárom	484	380	379	471	288	765	848	3716	643
Nógrád	1685	1241	906	1586	1063	2941	3056	11952	2105
Pest	2012	1331	1442	2087	543	2362	2501	8732	1915
Somogy	2051	1580	1367	1278	1220	1287	1355	6499	604
Szabolcs-Szatmár	4524	2717	3287	2965	2953	3161	3727	17380	1139
Szolnok	2337	1250	1851	2066	2058	2508	2432	12694	1307
Tolna	1265	1154	856	981	804	1401	1480	6399	948
Vas	658	386	501	527	478	685	764	3428	455
Veszprém	585	361	491	2318	288	4268	5415	19013	4338
Zala	750	442	500	677	667	739	800	3934	311
Megyék összesen	32683	21640	23457	28475	21479	35347	39986	169931	22276
Megyei jogú városok (Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged)	905	726	576	875	295	1420	1552	5860	1095
Budapest	240	n. a.	330	1498	126	12199	13887	46369	4000
Összesen	33828	22366	24363	30839	21900	48966	55425	222160	27371

A kormányhatározatok végrehajtása érdekében az Építésügyi Minisztérium és a Pénzügyminisztérium kiadta a 2/1965. sz. együttes rendeletét, mely következetesen a *„szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról"* címet viselte. A rendelet hatálya a *„cigány-, barlang- és más hasonló lakásokból álló telepekre"* terjedt ki, valamint ismételten rögzítésre került, hogy azok teljes megszüntetését a 15 éves lakásfejlesztési terv keretében irányozták elő. A rendelet mindenekelőtt előírta a tanácsi szerveknek, vállalatoknak, hogy segítség a telepi lakosság munkához jutását, mivel annak hiányában eleve nem vehettek részt a CS-lakás programban. Sokadszorra is rögzítésre került azaz elv, melyet a Politikai Bizottság határozottan képviselt, hogy kizárólag azon

43 MNL OL M-KS-288. f. 5/1963/319. ő. e., MNL OL XIX-A-83-b 2047/1967. (438. d.)

GALÉRIA

cigány lakosokat lehetett támogatni, akik állandó munkaviszonnyal rendelkeztek.[44] Így a telepfelszámolási programnak a cigány lakosság lakhatási helyzetének a javításán és a kényszerasszimiláció elősegítésén túl azt a szerepet is szánták, hogy ösztönzőleg hasson a cigány lakosság munkavállalására. Ebből kifolyólag a CS-lakás programba a nyomortelepeken élők egy jelentős része nem tudott bekapcsolódni, ami nem érhette váratlanul a program megalkotóit, hiszen a korábbi évek felmérései erről a kérdésről is tartalmaztak adatokat. Különböző megyei adatok is rendelkezésre állhattak, melyek szintén az imént említett problémát támasztották alá, igaz jelentős eltérést lehetett tapasztalni az egyes megyék, járások és városok között e téren.[45]A telepfelszámolási programban az idős és tartósan beteg emberek egyáltalán nem vehettek részt mivel nekik még lehetőségük sem volt munkaviszonyt létesíteni a jövőben. A CS-lakás programban részt venni szándékozónak a legalább két éves folyamatos munkaviszonyon túl további számos feltételnek kellett eleget tennie. A rendelet hatálya alá tartozó telepen kellett laknia, valamint az illetékes tanács kijelölte a programban való részvételre, havi átlagkeresete meg kellett, hogy haladja az ezer forintot, házhellyel, továbbá az építési költségek tíz százalékával szükségeltetett rendelkeznie. A rendelet ezen pontjai újabb problémákat vetettek fel, egyrészt a tanácsok egyéni elbírálásához kötötték azt, hogy

44 MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ő. e., MNL OL M-KS-288. f. 5/1963/293. ő. e.

45 Füzes Miklós – MárfiAttila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.): *Dokumentumok a baranyai…* I. m. 34., Kereskényiné Cseh Edit (szerk.): *Források a Békés megyei…* I. m.232., Hajnáczky Tamás: A pártállam cigánypolitikájának végrehajtása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. In: Bali János (szerk.): *Cigányvilágok a Kárpát-medencében.* Cigány néprajzi tanulmányok 17. Magyar Néprajzi Társaság – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Intézet, Budapest, 2017. 109-110.

ki vehet részt a CS-lakás programban, másrészt az építési költségek tíz százalékát feltételezhetően a sokgyermekes családok nem, vagy csak hosszabb idő alatt tudták előteremteni. Vagyis az adott tanácsnál bejáratosabb cigány lakos, vagy akinek kevesebb gyermeke volt feltételezhetően előnyt élvezett másokhoz képest. Egyúttal fontos kiemelni, azt a kritériumot is, mely szerint csak a rendelet hatálya alá tartozó telepek lakói számíthattak támogatásra. A hivatalos irányelv szerint egy telep legalább öt épület együtteséből állt, vagyis a kisebb telepek lakói szintén nem vehettek részt a CS-lakás programban. Amennyiben az előírásoknak megfelelt az igénylő abban az esetben az adott tanács az állami földekből, vagy kisajátítás útján 100-150 négyszögöl nagyságú telket juttatott a telepi lakos részére, míg az Építésügyi Minisztérium ingyenesen, a tanácsi szervek útján műszaki tervet, illetve költségvetést bocsátott rendelkezésére. Az Országos Takarékpénztár pedig legfeljebb 65 ezer forint erejéig adhatott kamatmentes hitelt, melyet harminc év alatt kellett visszafizetnie az igénylőnek. A felvett hitel összegét jelentősen csökkentették, amennyiben az építkező folyamatos munkaviszonnyal rendelkezett, öt év esetén ötezer, 10 év esetén nyolcezer, míg 15 év esetén tizenkétezer forinttal.[46] Az imént említettek mögött feltételezhetően szintén az a felsőbb irányelv munkált, mely szerint csak a rendszeresen dolgozókat szükséges támogatni. Egyúttal a további kedvezmények feltételezhetően az átnevelés tartósságát is kívánták szolgálni. Vagyis a telepfelszámolási program valamennyi szintjén érvényesült ez az elv; a CS-lakás programba való részvételre kérelmezőknél és a bekerülteknél egyaránt.

Az idegenforgalom és a nyugati sajtó elől elrejtendő „kiemelt telepek"

Az Építésügyi Minisztérium közel két év elteltével már értékelte a 2/1965. sz. ÉM-PM együttes rendelet végrehajtásának a tapasztalatait, mely során azzal kellett szembesülnie, hogy a határozat számos ponton módosításra szorult. Mindenekelőtt felszínre bukott, hogy a *„szociális követelményeknek meg nem felelő telepeket"* korántsem fogják felszámolni a 15 éves lakásfejlesztési terv hátralevő időszakában: *„A jelenleg biztosítható lehetőségek mellett a telepek felszámolása évtizedekre elhúzódhat. Azt a körülményt is figyelembe véve, hogy a telepeken élő, elsősorban a cigánycsaládok természetes szaporodása igen nagymértékű – óvatos becsléssel is évente 1,5 % –, a jelenlegi ütem mellett biztosítható lakások nagy részét már a várható új igények is kimerítenék."*[47] Sőt a jelentés arra is felhívta a figyelmet, hogy a rendelet hatálya alá nem tartozó, azaz ötnél kevesebb a legalapvetőbb lakhatási körülményeket sem biztosító építmények megszüntetéséhez szükséges kereteket nem is vették számításba. Azonban nemcsak az előirányzott keretek elégtelensége jelentette a nehézséget, hanem arra is fényderült, hogy a telepi lakosok jelentős része több szempontból sem tudott eleget tenni a CS-lakás program által megkövetelt feltételeknek. Egyrészt sokan idényjellegű, vagy alkalmi munkából biztosították a megélhetésüket, melyből kifolyólag keresetük nem érte el az előírt minimumot, továbbá nem tudtak legalább két éves folyamatos munkaviszonyt felmutatni. Az imént említett probléma rávilágított arra is, hogy a pártállam kettős célkitűzése,

46 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1965. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 368-371.

47 MNL OL XIX-A-83-b 2047/1967. (438. d.)

a telepek mihamarabbi és teljes felszámolása kizárólag a rendszeresen dolgozók bevonásával, egyidejűleg leheteletlennek tűnt: *„Az akció során általában egyes, a feltételekkel már rendelkező családok jutnak lakáshoz, más-más telepekről. Ilyen módon teljesül ugyan azaz alapvető politikai, nevelési érdek, hogy a dolgosabb, törekvőbb réteg kerül jobb lakáshelyzetbe, azonban a telepek teljes felszámolására így nem igen kerülhet sor* [...] *nehézséget fog jelenteni a kölcsönnyújtási feltételekkel, munkaviszonnyal nem rendelkezők, vagy csak időszaki munkával foglalkozók, a betegek, idősek, büntetett előéletűek lakáskérdésének a megoldása."*[48] Azoknak a családoknak, akik ugyan rendelkeztek az előírt feltételekkel és részt is vettek a CS-lakás programban sem oldódott meg minden esetben a lakhatási problémája, mivel a szűkös anyagi helyzetükből fakadóan döntően csupán *„ideiglenes, szociális követelményeknek meg nem felelő építményt"* tudtak felépíteni. Az imént említett nehézségeket nagyrészt háttérbe szorította a szocialista Magyarország külföldi megítélésének a fontossága, vagyis az idegenforgalom által érintett helyekről voltaképpen azonnal el akarták tüntetni a magyarországi mélyszegénység szembeötlő bizonyítékait: *„Az ország növekvő idegenforgalma, az ezzel kapcsolatos politikai érdek sok esetben mégis azt kívánja, hogy a kormányhatározat ilyen értelmű rendelkezésének megfelelően a városok belterületén, üdülőkörzetekben , főközlekedési útvonalak és vasútvonalak mentén fekvő telepek teljes felszámolását soron kívüli feladatnak tekintsük,abiztosítható erőforrások egy részét erre összpontosítsuk."*[49]

Az idegenforgalom figyelembevételének elsődlegességét a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány a 2047/1967. sz. határozatával jóváhagyta, egyúttal leszögezte, hogy a telepfelszámolás azért nem a tervezettek szerint halad, mert az *„elsősorban nevelő jellegű feltételeknek"* a telepi lakosok nagyrészt *„szemléletük"* miatt nem tudnak eleget tenni. A rendelet létrehozta a *„kiemelt"* és a *„nem kiemelt"* telep kategóriáját (6. sz. táblázat), valamint számos intézkedést helyezett kilátásba az előbbiek mihamarabbi megszüntetésének az érdekében, melyek közül mindenekelőtt kiemelendő az erőforrások megosztása a két kategória között: *„A kiemelten kezelendő telepek gyorsított ütemű, teljes felszámolására kell fordítani a rendelkezésre álló, illetőleg biztosítandó valamennyi erőforrás több mint felét."*[50]Vagyis az elkövetkező években a mindössze 86 *„kiemelt telepen"* lakó kevesebb mint háromezer család számára ugyanannyi, vagy több CS-lakás keretet kívántak biztosítani, mint a fennmaradó közel ötvenháromezer családnak. Sőt az azonnali felszámolásra kijelölt nyomortelepek lakói esetében a Pénzügyminiszter a helyi tanács javaslatára eltekinthetett a feltételek teljesítésétől. Ezzel az intézkedéssel a gyorsított megszüntetésre kijelölt telepen élők némi előnyre tettek szert, holott eleve élhetőbb feltételeket biztosítottak a *„kiemelt telepek"* mivel azok a települések belterületén, vagy azokhoz közel helyezkedtek el. Az általános jellegű problémák enyhítése érdekében is tettek lépéseket, mégpedig a feltételeken némi könnyítést eszközöltek. Az előírt két éves folyamatos munkaviszonyt lecsökkentették egy évre, valamint lehetővé tették a CS-lakás programban való részvételt az idényjellegű, vagy az iparengedéllyel űzött iparos és kereskedelmi munkából élőknek is, amennyiben havi jövedelmük elérte az ezer forintot.[51]Végezetül titkos ügyiratként kiadták a 3254/1967. sz. kormány-

48 MNL OL XIX-A-83-b 2047/1967. (438. d.)
49 MNL OL XIX-A-83-b 2047/1967. (438. d.)
50 MNL OL XIX-A-83-b 2047/1967. (438. d.)
51 Az illetékes minisztériumok rövidesen módosították is a kormányhatározatnak megfelelően a 2/1965. ÉM-PM sz. együttes rendeletet a 2/1968. ÉVM-PM sz. együttes rendelettel. In:

határozatot a fentebb említett határozat kiegészítése gyanánt, mellyel lehetővé tették a *„kiemelt telepek"* esetében a karhatalom bevetését a telepfelszámolás meggyorsítása érdekében: *„Kivételes esetekben a rendőrség szervei a tanácsi szervek kérésére a telepi lakosok településen belüli vagy kívüli áttelepítéséhez, illetőleg visszatelepítéséhez bocsássanak karhatalmat rendelkezésre."*[52]

6. sz. táblázat: A teljes felszámolásra gyorsított ütemben előirányzott telepekre vonatkozó adatok[53]

Tanácsok	Telepek száma	Családok (lakások) száma	Megfelelő munkaviszonnyal rendelkező lakosok száma
Baranya + Pécs	3	27	17
Bács-Kiskun	3	111	1
Békés	2	229	58
Borsod-Abaúj-Zemplén + Miskolc	8	311	207
Csongrád + Szeged	3	255	103
Fejér	-	-	-
Győr-Sopron + Győr	2	39	29
Hajdú-Bihar + Debrecen	3	297	115
Heves	5	127	60
Komárom	7	111	85
Nógrád	5	105	7
Pest	10	175	30
Somogy	7	150	39
Szabolcs-Szatmár	4	116	39
Szolnok	4	177	20
Tolna	4	74	74
Vas	2	111	78
Veszprém	4	136	117
Zala	6	46	20
Megyék + Megyei jogú városok összesen	82	2597	1099
Budapest	4	300	50
Tanácsok összesen	86	2897	1149

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1968 szeptemberében vitatta meg az 1961-es párthatározatnak, valamint az annak eredőjeként fogant intézkedések végrehajtásának a tapasztalatait. Az előterjesztés szerint az elmúlt évek döntően a *„telepek felszámolásával kapcsolatos felmérő és előkészítő munka"* jegyében zajlottak, ebből kifolyólag a *„munka súlypontja"* az érintett tanácsoknál a művelődésügyi osztályoktól az építésügyi osztályokhoz került át. Az 1965-től 1967-ig terjedő időszakban 2170 házat

2/1968. (I. 11.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendeletmódosításáról és kiegészítéséről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969. 334-335.

52 MNL OL XIX-A-83-b 3254/1967. (429. d.)

53 MNL OL XIX-A-83-b 3254/1967. (429. d.)

építettek fel a CS-lakás program keretein belül. Árvízkárosultság címén juttatott kedvezményes kölcsönnel,[54] illetve bérlakás és szövetkezeti lakás kiutalásával további 460 családnak biztosítottak élhetőbb körülményeket. Fontos megemlíteni, hogy a jelentés arra is kitért, hogy a fenti módokon juttatott házaknak csupán felét kapták a cigány lakosok, holott az 1964-es telepfelmérés szerint jelentősen többen laktak *„szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken"*, mint a nem cigányok. Azonban az imént részletezett eredmények vajmi kevés okot adtak a bizakodásra melyet az APB is nyíltan beismert: *„A pontos felmérések szerint jóval több lakást kell felépíteni, mint azt az előzetes becslések jelezték* […] *a jelenlegi ütem, vagyis az évi 800 lakás építése mellett 70 év kellene a telepek felszámolásához, ha az időközbeni népszaporulatot figyelmen kívül hagyjuk. A jelenleg épülő lakások csupán a természetes szaporulat igényeit ellensúlyozzák."*[55] A *„kiemelt telepek"* kérdése újfent terítékre került, az Agitációs és Propaganda Bizottság beszámolójában ugyan nem vitatta el a telepfelszámolási program nevelési célzatát azonban leszögezte, hogy a *„idegenforgalmi szempont"* legalább annyira fontos, mint a korábban lefektetett alapelv. A továbbra is fennálló ideológiai szempontok között húzódó feszültség feloldása érdekében egy javaslattal elő is állt: *„Az akció eredeti célkitűzésének, nevelő hatásának, mozgósító erejének a megtartása érdekében szükséges lenne kettéválasztani az egyedi igények támogatását a tömegesen, válogatás nélkül áthelyezni szükséges telepi lakosok ügyeitől."*[56] Tekintettel arra, hogy a cigánytelepek teljes felszámolása még több évtizedig váratni fog magára, ezért a nyomortelepek közegészségügyi helyzetének a javítása elodázhatatlanná vált. A nyomortelepekről az 1961-es párthatározathoz hasonlóan csak lesújtóan tudtak nyilatkozni, holott azóta majdnem egy évtized telt el. A korábbi utasítások, melyek szerint a telepeken WC-ket, szeméttárolókat szükséges építenie a helyi tanácsoknak, rendre elsikkadtak: *„Rossz a vízellátás, nincs árnyékszék, szennyezett, rendezetlen a telepek környéke, a személyi tisztaságnak sokszor minimális lehetősége sincs, emiatt sok a fertőző megbetegedés."*[57] A jelentés zárásaként az APB a *„probléma sokoldalúságára"* hivatkozva elrendelte, hogy hozzanak létre egy koordinációs bizottságot[58] az illetékes minisztériumok és szervek ez

54 Egyre elterjedtebbé vált, hogy sok tanács a cigánytelepeket árvíz, vagy belvíz károsultság címén juttatott kedvezményes kölcsön segítségével számolta fel. Ebben az esetben nem kellett a CS-lakás programhoz hasonló feltételeket teljesítenie az érintetteknek, így a nyomortelepen élő összes család részesülhetett hitelben és egyszerre bele tudott fogni az építkezésbe. 1969-ben az illetékes minisztériumok kiadták a későbbiekben többször módosított 7/1969. sz. együttes rendeletet, melyben rögzítették az árvízkárosultaknak juttatható hitel feltételeit, összegét és visszafizetésének miként jét. A 1019/1970. sz. kormányhatározat hivatalosan is rögzítette, hogy ezt a lehetőséget fel lehet használni a *„szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolására"*.In: Berey Katalin: A szociális követelményeknek… I. m. 45.,Kozákné Keszei Veronika: *Cigánypolitika Magyarországon.* Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig. Romológiai Kutatóintézet közleményei 5. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2001. 100., 28/1982. (X. 7.) ÉVM-PM számú együttes rendelet az árvíz és belvíz által megrongált, személyi tulajdonban álló épületek helyreállításáról, illetőleg újjáépítéséről szóló7/1969. (III. 22.) ÉVM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1982. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 682.

55 MNL OL M-KS-288. f. 41/1968/100. ő. e.

56 MNL OL M-KS-288. f. 41/1968/100. ő. e.

57 MNL OL M-KS-288. f. 41/1968/100. ő. e.

58 A Tárcaközi Koordinációs Bizottsága (TKB) titkárai: Zagyva Imre (1968-1977) és Kozákné

GALÉRIA

irányú munkájának az összehangolása érdekében, mivel a Művelődésügyi Minisztérium nem tudta kellőképpen ellátni ezt a feladatot. A Tárcaközi Koordinációs Bizottságba az Építési és Városfejlesztési Minisztériumnak is képviseltetnie kellett magát,továbbá előírta neki az APB, hogy tegyen javaslatot arra, hogy a *„kiemelt telepeket"* milyen forrásokból lehetne még felszámolni a CS-lakás programon kívül, illetve a keretszámok további emelését is elengedhetetlennek tartotta.[59]

Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium egy terjedelmesebb jelentést készített a nyomortelepek helyzetéről, melyben az APB által is ismert problémákon túl újabbak kerültek felszínre. A CS-lakás program kevesebb mint öt éves fennállása alatt a nehézségek csak tovább sokasodtak, mivel az építési költségek folyamatosan emelkedtek, amit nem követett a felvehető hitel összegének az emelkedése. Ebből kifolyólag a telepi lakosoknak nagyobb kezdő önrésszel kellett rendelkezniük, mely hétezerről tíz-tizenkétezer

Keszei Veronika (1977-1988). A TKB mintájára megyei, helyenként járási és városi koordinációs bizottságokat is létrehoztak. A Bizottság munkájáról egykori titkára viszonylag részletesen számolt, melyek közül kiemelendő, hogy folyamatosan nyomon követte a *„szociális követelményeknek meg nem felelő telepek"* felszámolásának a menetét, melyről minden évben beszámoltatta az Építési és Városfejlesztési Minisztériumot. Az ÉVM más minisztériumoktól eltérően kiemelten foglalkozott a cigányság helyzetével, mely abból is látszott, hogy külön felelőst neveztek ki az ügyek intézésére, valamint a TKB-val való kapcsolattartásra. In: Kozákné Keszei Veronika: *Cigánypolitika Magyarországon…* I. m. 26-31., Berey Katalin: A szociális követelményeknek… I. m. 70., Bencsik István: *A Magyarországon élő cigánylakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig.* ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete, Budapest, 1988. 14., Hajnáczky Tamás: A pártállam cigánypolitikájának végrehajtása… I. m. 87.

59 MNL OL M-KS-288. f. 41/1968/100. ő. e.

forintra emelkedett, valamint a felvehető hitel összege és az építkezés költsége közötti különbözetet sokan már végképp nem tudták előteremteni. Az is nyilvánvalóvá vált a pártállam felső vezetése előtt, hogy a felépült házak sem jelentenek érdemi előrelépést sok család esetében: *„Az egy szoba-konyhából álló ház a nagycsaládosoknak nem megfelelő. Az új lakás legfeljebb műszakilag biztosított jobb minőséget, de az alapvető szociális és lakáskörülményekben nem változtat."*[60] *A 2/1965. ÉM-PM sz. együttes rendelet ugyan lehetővé tette, hogy több szobás lakást építsenek, azonban a többletköltség az igénylőt terhelte, ami egy nyomortelepen élő több gyermekes család esetében feltételezhetően szóba sem jöhetett. A CS-lakás keretből történő lakásvásárlás lehetősége sem hozott sokkal kedvezőbb eredményeket, ebben az esetben szintúgy jelentős különbség feszült az OTP által biztosított kölcsön és az eladásra kínált házak értéke között: „A lakásvásárlásra fordítható 40 000 Ft nagyságú állami kölcsön eltérően ugyan de több megyében nem teszi lehetővé műszakilag elfogadható, meglévő lakóház (telek, kerítés, kút stb.) megvásárlását. A vásárlással történő lakásbiztosítás a tanácsok részéről kedvelt formája a telepek felszámolásának. Egyre lehetetlenebbé válik azonban e megoldás, mert vagy az ezen összegért kapható lakás nem kielégítő minőségű, vagy a megfelelő műszaki állapotú lakás csak magasabb áron vásárolható meg."*[61] A telepfelszámolás ütemét az is hátráltatta, hogy egy cigánytelepi épületben sokszor több család is lakott, amennyiben az egyik családnak sikerült is házat építenie, vagy vásárolnia magának a másik család miatt még mindig nem kerülhetett lebontása az épület. A telepeken az idős és beteg emberek helyzete pedig egyenesen kilátástalanná vált, egyrészt mivel a CS-lakás programban való részvételük eleve esélytelen volt, másrészt lakáskiutalásban csak elenyésző számban részesültek és a szociális otthonokba sem vették fel őket. E téren az ÉVM teljesen tanácstalannak tűnt a jelentésben, azonban a következőket hozzáfűzte a kérdéshez: *„A kiemelt telepeken mégis egyre inkább előtérbe kerül ennek a feladatnak a megoldása is."*[62] Fontos kiemelni, hogy a beszámoló egy külön fejezet erejéig foglalkozott a nógrádi bányászkolóniák helyzetével, ahol idős, rokkant, nyugdíjas emberek laktak, akik önerőből nem tudtak részt venni a CS-lakás programba, ezért lakáshelyzetük megoldását állami költségvetésből kívánták fedezni. Az imént említett probléma már többször papírra került a jelentésekben azonban általános megoldás nem születetett rá, erre a kivételszámba menő esetre is csak azért kerülhetett sor, mert a hatalom *„erkölcsileg feddhetetlennek barakklakónak"* nyilvánította az elaggott bányászokat.[63]

Az ÉVM jelentését a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elfogadta és kiadta a 2019/1969. sz. határozatát, mellyel növelte már a rákövetkező évben a keretszámokat, illetve indokolt esetben hetvenötezer forintra emelte a felvehető hitel összegét.[64] Továbbá a kormányhatározat két esetben lehetővé tette a nem telepi lakosok

60 MNL OL XIX-A-83-b 2019/1969. (494. d.)
61 MNL OL XIX-A-83-b 2019/1969. (494. d.)
62 MNL OL XIX-A-83-b 2019/1969. (494. d.)
63 MNL OL XIX-A-83-b 2019/1969. (494. d.)
64 A kormányhatározat eredőjeként a 2/1965. ÉM-PM sz. együttes rendeleten újabb módosításokat hajtottak végre a 18/1969. ÉVM-PM sz. együttes rendelet kiadásával. In: 18/1969. (XI. 16.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet újabb módosításáról és kiegészítéséről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1969. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 406.

bekapcsolódását a CS-lakás programba: *„A Kormány egyetért azzal hogy a telepek felszámolásának gyorsítása érdekében a kedvezményes hitellel történő lakásépítésben való részvételt olyan, nem telepi lakosok részére is lehetővé kell tenni, akik a lakásépítés nagyobb terheit vállalni nem képes telepi családok számára a meglévő, régi lakásaikat átadják, és az új lakások megépítését, illetőleg annak terheit magukra vállalják.* […] *A Kormány felhatalmazza a megyei (megyei jogú városi, fővárosi) tanácsok végrehajtó bizottságának elnökét, hogy a rendelkezésre bocsátott keretek 5 %-a erejéig kivételes esetben olyan szociális követelményeknek meg nem felelő lakásban élő dolgozók részére is nyújtsanak lakásépítéshez támogatást, akik nem a nyilvántartásba vett telepeken élnek, illetve már a korábbi években maguk erejéből megkísérelték a telepről való elköltözést, de lakásproblémájuk, életkörülményeik végleges rendezéséhez feltétlenül indokolt részükre kedvezményes hitelt biztosítani."*[65] Az első lehetőség az építkezéshez szükséges feltételekkel nem rendelkező telepi lakosok, míg a másik a nem telepen, de hasonló körülmények között élők problémáit kívánta orvosolni. Végezetül a nógrádi bányászkolóniák helyzetéről sem feledkezett meg a kormányhatározat, *„kiemelt telepnek"* lettek nyilvánítva és a következő tervidőszakban több száz ház építését helyezték kilátásba. Az imént említett intézkedés ezen a szinten egészen egyedi esetnek számított, mivel ilyen léptékű kérdésekkel nemigen foglalkoztak országos határozatokban.[66]

Amikor a demokratikus ellenzék kivonult a cigánytelepekre a Minisztertanács megbízásából

A pártállam 1968-ban, az Agitációs ás Propaganda Bizottság ülésén nyilvánította ki első ízben azon igényét, hogy az MTA Szociológiai Kutató Intézete készítsen egy átfogó felmérést a cigányság helyzetéről.[67] A vizsgálat ösztönzésében az húzódott, hogy a magyarországi cigányság viszonyairól átfogó képpel és az 1961-es párthatározat végrehajtásának következményeiről mélyreható, az egész országra kiterjedő adatokkal nem rendelkeztek.[68] Az adott korszakban csekély számban ugyan készültek apróbb kutatások olykor a hatalom megbízásából,[69] azonban ezekre szintúgy nem tudtak teljes körű-

65 MNL OL XIX-A-83-b 2019/1969. (494. d.)

66 MNL OL XIX-A-83-b 2019/1969. (494. d.)

67 MNL OL M-KS-288. f. 41/1968/100. ő. e.

68 A TKB titkára, Zagyva Imre a következőket fogalmazta meg a kutatás szükségességéről: *„Mindazok, akik ezzel a témával foglalkoztak, arra a következtetésre jutottak, hogy az információk és tapasztalatok, amelyeket mi szerzünk a munkánk során, szükségesek, jelentősek, de nem elégségesek és eszünkbe jutott az Akadémia Kutatócsoportja, nyilván olyan emberekkel dolgozik, akik képesek lesznek majd olyan felmérést készíteni, amely bennünket a realitások megismeréséhez közelebb visz."* In: Berey Katalin: A szociális követelményeknek… I. m. 50. A Kemény-féle vizsgálat egyik kutatója a következőképpen számolt a felmérés elrendelésének hátteréről: *„A cigányságról nem tudtak semmit. Ugyanakkor fönnállt az a törekvés, hogy a cigányokat mind munkaerő-tartalékseregret mozgósítsák, és valahogy bevonják az extenzív iparosításba. Kellett már valamit tudni róluk. És akkor a Minisztertanács Tanácsügyi Hivatalának a kezdeményezésére indult el ez a vizsgálat."* In: Diósi Ágnes: A cigányság ügye a demokratikus ellenzék történetében. Interjú Havas Gáborral. *Esély*, 1999/6. 84.

69 1969-ben a TIT Szociológiai és Néprajzi Csoportja által szervezett konferencián *„A cigánykutatás helyzete külföldön és Magyarországon"* címmel előadást tartott az egyik kutató, mely-

en hagyatkozni, mint a tanácsi beszámolókra, vagy az Építésügyi Minisztérium 1964-es felmérésére. Végül a Minisztertanács Tanácsi Hivatala kérte fel az Intézetet, ahol a kutatás vezetésével Kemény Istvánt bízták meg, aki rögvest neki is kezdett a vizsgálatban részt venni szándékozók felkereséséhez, melyből a későbbiekben egy szeminárium nőtte ki magát az Intézet falai között.[70] A kutatás valamennyi résztvevőjének egy-egy megyét önállóan kellett felkeresnie, ahol több hónapig kérdőíveket töltött ki, valamint interjúkat készített, csupán egy lista állt a rendelkezésükre, hogy hol élnek nagyobb számban cigányok. A vizsgálat annak ellenére, hogy a pártállam megbízatásából készült korántsem zajlott le bonyodalmaktól mentesen:*„Nekem ebben a kutatásban a legmeghatározóbb élményem az volt, hogy bárhová mentem egy cigány telepre, két percen belül megjelent a rendőrség. Engem számtalanszor igazoltattak, olyan is volt, hogy letartóztattak, bevittek a siklósi határőrlaktanyába, és ott kellett töltenem egy éjszakát. Hiába volt megbízólevelem, azt mondták, az nem ér semmit. De hogy milyen fantasztikus mértékben ellenőrzés alatt tartja a rendőrség a cigányokat, a cigány közösségeket, és hogy milyen kemény rendőri elnyomás nehezedik rájuk, azaz egyik alapvető élmény volt számomra. Azt is érzékeltem, hogy minden telepen van egy vamzer, egy beépített segédrendőr vagy besúgó, akinek révén ellenőrzés alatt tartják a telepet, és például amikor én megjelentem, akkor ez a besúgó gondoskodott róla, hogy két percen belül ott legyenek a rendőrök, és ellenőrizzék, hogy jogosan vagyok-e ott."*[71] Azonban a karhatalommal nemcsak a helyi szinten gyűlt meg a baja a kutatóknak; hanem a Belügyminisztérium is árgus szemekkel figyelte őket mindazon túl, hogy az Intézet vezetője anyagaikat rendszeresen eljuttatta a BM-nek;[72] a Kemény István által szervezett szemináriumot a Szociológiai Kutató Intézetből száműzték a magánlakások rejtekébe, míg vezetőjét rövidesen ellehetetlenítették, melyből az egyedüli kiutat az emigráció jelentette számára. Ugyan a kutatás zárótanulmányát Kemény István még megírta, azonban, az 1976-ban megjelent kötet szerkesztését és a tanulmányok válogatását már nem ő végezte el. Ebből kifolyólag az 1971-es kutatás során készült írások egy része nem kerülhetett abban az

---

ben a hazai cigány vizsgálatok bemutatását túl, egyúttal azok lehetetlen helyzetét is taglalta: *„Tehát van cigánykutatás! Úgy látszik, mind Nyugaton, mind a szocialista országokban fontosnak, hasznosnak tartják… amikor ezt elmondom, bizony odaértem a kérdőjelet. Magyarországon mi van? Tudom van nagyon sok lelkesedés. Tudom van sok íróasztalban fekvő munka, de sokak panaszából és a saját bosszúságomból tudom azt is, hogy ezzel nem hogy pénzt nem lehet szerezni, de ha az ember publikálni tud, akkor is külföldön. Magyarországon cikket nem lehet elhelyezni. Van egy-két tiszteletreméltó kivétel de kevés. Egy folyóiratunk talán két éve közölt egy ilyen cikket. Erre hivatkozva azután sem tavaly, sem idén nem fogadtak el újat. Most alighanem megjelenik egy könyvismertetés, de ezzel megint egy-két évre telítve van a piac. Tehát nincs megoldva a kérdés annak ellenére, hogy úgy tudom, a Tudományos Akadémiánál fekszik egy javaslat – ha jól tájékozódtam, kétszer is megtették – egy külön csoport létrehozására, vagy legalább valamilyen pénzügyi fedezet biztosítására."* In: Jegyzőkönyv a TIT Szociológiai és Néprajzi Csoportjának cigánykutatással foglalkozó 1969. június 8-i konferenciájáról. 20. Megtalálható a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központi Könyvtárában, 4-6218.

70 Csizmadia Ervin: Megfelezett élet. Beszélgetés Kemény István szociológussal. *Kritika,* 1990/10. 25., Soltész Márton: *Csalog Zsolt.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2015. 56-57.

71 Diósi Ágnes: A cigányság ügye a demokratikus… I. m. 84.

72 Daróczi Ágnes: *„Kaptam a romáktól emberi gazdagságot…"* Csalog Zsolttal Daróczi Ágnes beszélget. *Beszélő,*1997/10. 38.

időszakban a nyilvánosság elé.[73]A cigány vizsgálatnak erről a viszontagságos időszakáról és a kutatók kétségeiről, vívódásáról érzékletesen adnak számot a következőkben idézett sorok: *„A valóságban egy eldugott, nyilvánosságnak nem szánt kiadványban a Kemény Pista-féle gárda megírta a tapasztalatoknak egy részét, aztán utána a BM szétkergette az egész kutatást a befejezése előtt. De egyáltalán mindvégig ott volt előttünk a kutató dilemmája, hogy szabad-e egy diktatúra számára adatokat szolgáltatni, hiszen nem tudhatom, hogy mire fogja felhasználni.*[...] *Tehát ez okozta az ijedelmet, hogy szándékainknak megfelelően alakulnak-e a dolgok, amikor ezt a kutatást bejezzük vagy pedig hülye balekok vagyunk, akik itt a jó szándékuk révén hozzásegítik a hóhért a tökéletesebb munkához."*[74]

A Kemény István nevével fémjelzett kutatás nemcsak a cigányság általános lakhatási helyzetére derített fényt (7. sz. táblázat), hanem komoly adalékokkal szolgált a cigánytelepek világáról, valamint a pártállam telepfelszámolási programjának addigi kifutásáról, a cigány közösségekre gyakorolt hatásáról. Mindenekelőtt fontos megemlíteni a vizsgálat talán legfontosabb következtetését, mely felhívta a figyelmet arra, hogy a cigányságot érintő különböző területeket nem lehet külön-külön kezelni, hanem azok együttes orvoslása szükséges: *„Gyakorlatból származó példák a bizonyítékai annak, hogy egyetlen tényező változása – gondoljunk csak a cigányok lakáshoz juttatására – a legritkább esetben elegendő az integrálódáshoz, sőt gyakran a korábbi életfeltételekhez kapcsolódó normák továbbélése – gyakran rendkívül torz továbbélése – azt eredményezi, hogy nő, vagy újratermelődik a nem cigány környezet egyébként is meglévő előítélete, s ezzel további feszültségforrások keletkeznek, s ez óhatatlanul a hatóságok munkájának további nehezedését vagy kudarcát is jelentik. Az integrálódás szempontjából jelentős tényezők szoros kapcsolatban vannak egymással."*[75]

73 Diósi Ágnes: A cigányság ügye a demokratikus... I. m. 85. Molnár Gyula Pest és Vas megyei, Törzsök Erika Komárom megyei és Lakatos Menyhért Somogy megyei esettanulmányai nem kerültek be a kötetbe. Havas Gábor Baranya megyei kutatási eredményeinek egy része csak néhány évvel később láttak napvilágot. Lásd: Havas Gábor: A Baranya megyei teknővájó cigányok. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok.* Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982. 61. Továbbá Csalog Zsolt számos interjút, melyet a Kilenc cigány című kötetében közölt, még az 1971-es vizsgálat során készített. Továbbá Matolay Magdolna Mária cigánytelepekkel kapcsolatos vizsgálatainak egy részét szintén az említett kutatás során végezte el. Lásd: Daróczi Ágnes: *„Kaptam a romáktól...* I. m. 39., Csalog Zsolt: *Kilenc cigány.* Kozmosz Könyvek, Budapest, 1976., Matolay Mária Magdolna: A délkelet-dunántúli cigányság építkezése és lakáshasználata. Studia Minoritatum 3. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2001. 5.

74 Daróczi Ágnes: *„Kaptam a romáktól...* I. m. 38.

75 Palkovics Éva: Előszó. In: Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976. 6.

7. sz. táblázat: Az 1971-es Kemény-féle vizsgálat főbb lakhatással kapcsolatos adatai[76]

Az egy lakásban lakók átlagos száma		5,6
Országos viszonylatban a cigány lakások százalékos megoszlása az egy szobában lakó családok száma szerint	1 család	71,8
	2 család	19,2
	3 család	7,3
	3-nál több család	1,7
A cigány népesség százalékos megoszlása a település jellege szerint	telepen lakók	65,8
	nem telepen lakók	34,2
A cigány lakások százalékos megoszlása fekvésük szerint a nem cigány településhez képest	távol	18,0
	szélén	36,9
	benn	45,1
A cigány lakóépületek alapozása és falazata, százalékos megoszlás	tégla, beton, kő, panel	33,0
	vályog, alapozással	15,3
	vályog, alapozás nélkül	51,7
Villannyal való ellátottság, százalékos megoszlás	van	79,0
	nincs	21,0
A cigány lakások százalékos megoszlása tetőfedésük szerint	cserép, pala, lemez	77,7
	zsindely	1,2
	nád, szalma	21,1
A cigány lakosok százalékos megoszlása a lakószobák padozata alapján	föld	60,9
	kő	13,8
	padló	20,0
	parketta	4,1
	linóleum	1,2
A lakóépületek vízzel való ellátottsága, százalékos megoszlás	vízvezeték	8,1
	kút az épület telkén	16,4
	kút 100 m-nél közelebb	36,7
	kút 100m-en túl	38,8
A cigány lakások százalékos megoszlása ivóvíz szerint	artézi kút	49,3
	jó kút	34,9
	egészségtelen víz	15,8
A cigány lakások százalékos megoszlása az árnyékszék jellege szerint	WC a lakásban	2,8
	WC a lakáson kívül	4,1
	árnyékszék	60,9
	semmi	32,2

A vizsgálat során a cigányok által lakott nyomortelepeket aszerint csoportosították, hogy azok *„spontán"* kialakult azaz *„hagyományos telepek"* vagy *„hatósági kezdeményezésre"* létrejött úgynevezett *„új telepek"* voltak. Az előbbi kategóriába sorolt telepek sokszor a település szélén, vagy attól akár 4-5 kilométeres távolságra helyezkedtek el. Az sem számított kivételesnek, ha egy nyomortelep a település belterületén feküdt, melynek hátterében az állt, hogy korábban a község, vagy a város szélén, olykor távolabb elhelyezkedő cigánytelepet az adott település körbenőtte. A kutatás a *„hagyományos telepekkel"* kapcsolatban kiemelte, hogy azok a legelemibb körülményeket sem biztosították:*„A cigánytelepi házakat a cigányok maguk építik. Vályogból vagy vert földből készítik a falakat, alapot*

76 Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976. 147-250.

nem ásnak, a falakat nem szigetelik. A padlózat földes az ajtók és ablakok rosszak, mivel többnyire bontásból származnak. A szobák 9-12 négyzetméter alapterületűek. A padlózatból és a falazatból jövő nedvesség átjárja és elrothasztja a ruhákat, az amúgy is nagyon szegényes és hiányos bútorzatot. A rossz ajtók és ablakok miatt erős légmozgás alakul ki, az ablakok kis mérete miatt nem lehet rendesen szellőztetni. A tető gyakran hiányos, úgyhogy beesik az eső, de ahol nem hiányos, többnyire ott is átázik. Fűtésre sparherdet használnak, amely csak addig melegít, amíg a tűz ég."[77] A tarthatatlan körülmények eredőjeként számos betegség ütötte fel a fejét a cigánytelepeken, melyek olykor kónikussá váltak, vagy komoly közegészségügyi vonatkozással is bírtak: *„Gyakori a gombásodás, a levegő nehéz dohszagú. Igen gyakoriak a meghűléses, reumás, ízületi betegségek, a tbc és az asztma. Az egészséges ivóvíz, az árnyékszékek hiánya, a szétdobált szemét miatt sok a fertőző betegség, vérhas, hastífusz, fertőző májgyulladás. Igen nagy a bélférges betegségek aránya, a gyermekek 90 százaléka fertőzött."*[78] Mindamellett, hogy a cigánytelepi körülmények növelték a csecsemőhalandóságot és a leszázalékoltak számát sokszor a kitöréstől is megfosztották az ott élőket, a túlzsúfoltság pedig együttélési nehézségek és sorozatos nézeteltérések forrásává vált: *„A zsúfoltság neurotizálja az embereket, egymás ellen fordítja, és megnehezíti az együttélést. A kulturált életforma átvétele a telepen lakó cigányok számára a telepi körülmények miatt lehetetlen, még azoknak a családoknak is, amelyekben a jövedelmi színvonal ezt lehetővé tenné."*[79]

A *„új telepek"* létrejöttében a vizsgálat készítői megkülönböztették a kényszer szülte *„hatósági átköltöztetéseket"* és a cigánytelepi lakosok saját elhatározásából fakadó *„részben saját erőre támaszkodó"* lakásvásárlását, vagy építkezését. A *„hatósági átköltöztetések"* feltételezhetően elsősorban a 2047/1967. sz. kormányhatározat által meghatározott *„kiemelt telepeket"* érinthették, melyek mielőbbi felszámolása propaganda okok miatt nem tűrt halasztást,[80] melyek során a kényszerítés sem ütközött komolyabb akadályokba, mivel 3254/1967. sz. kormányhatározat lehetővé tette akár a karhatalom bevetését is.[81]

A kényszerintézkedések első típusát a kopottas, régi épületbe történő költöztetés jelentette, mely például elhagyatott major, üresen álló cselédsor, vagy akár kopottas szeszfőzde is lehetett, amiken apróbb javításokat végeztek, illetve több helyiséget alakítottak ki bennük. A következőkben részletezett eset lesújtó példával szolgál ezen kezdeményezések visszásságaira, melyek érdemi, tartós megoldást nem jelentettek a beköltöztetetteknek sem lakhatási helyzetükre, sem a túlzsúfoltságból fakadó együttélési nehézségeikre. A község széléről egy három kilométer távolságra elhelyezkedő lepusztult major épületeibe költöztették őket, ahol még az istállóban is szobákat választottak le egy-egy család részére. Az udvaron ugyan egy szennyezett vizű kút és egy WC kiépítésére sor került, azonban a beköltöztetett közel száz embernek az vajmi keveset jelentett, a néhány méterre fekvő marhaistálló pedig csak fokozta az így is kiélezett közegészségügyileg erősen kifogásolható viszonyokat: *„Az udvart és a karámot csak drótkerítés választja el, alatta átfolyik a trágyalé a cigányok udvarára. A szélső lakás és a birkaistálló közti távolság 10 méter. Az állatok közelsége miatt az egész telepen orrfacsaró bűz uralkodik, a birkák jellegzetes szaga behúzódik a lakásokba és mindent átitat. A*

77 Keményi István: A magyarországi cigányok helyzete... I. m. 26.
78 Uo. 26.
79 Uo. 27.
80 Uo. 67
81 MNL OL XIX-A-83-b 3254/1967. (429. d.)

legyek valóságos felhőkben lepik el az embereket, élelmiszert. Semmit sem tudnak tenni ellene, mert a legyek a birkaistálló trágyadombján tenyésznek. A közös árnyékszék az emeletes épülettől 40 méterre fekszik. Állapota leírhatatlan. A kút vize vöröses, tele van mindenféle piszokkal, íze édes, ihatatlan. Fogyasztása hasmenést okoz."[82] Az imént említett körülmények az *„új telep"* lakóinak a mindennapjaira határozottan rányomta a bélyegét, a békés együttélést már-már lehetetlenné téve: *„A hosszú idő óta összezsúfoltan lakó és a világtól gyakorlatilag elzárt emberek felfokozott idegállapotban élnek. Az élet minden természetes megnyilvánulása valamilyen súrlódás forrásává válik. A súrlódások pillanatokon belül hangos kiabálást, veszekedést eredményeznek. Klikkek keletkeznek, órák alatt felbomlanak és újak alakulnak.* [...] *A zsúfoltság nemcsak a lakók együttélését teszi elviselhetetlenné, hanem a telep rendkívüli elhanyagoltságnak is oka. A közös használatban álló helyiségeket közösen kellene takarítaniuk, ebben azonban nem tudnak megegyezni. Így azután senki sem takarít, a piszok és a szemét mindent elborít."*[83]

A vizsgálat készítői a második típusba azokat az eseteket sorolták, amikor csak helyet jelöltek ki a cigányoknak az adott tanács, ahol új kunyhóikat felépíthették, olykor sokkalta rosszabb körülmények közé kerülve a korábbi *„hagyományos telepeknél".* Erre kiváló példával szolgál azaz intézkedés amikor egy erdei cigánytelep lakóinak az új lakhelyét lényegében egy ipari szeméttelepen jelölték ki: *„Ez a hely voltaképpen ipari melléktermékek temetője, vastagon borítva fekete salakkal. Eredetileg hagyományos erdei telepen élő román anyanyelvű cigányokat telepítettek ide. Az ipari környezet nyomasztó hatása különös erővel érintette az erdei élethez szokott cigányokat.* [...] *A telep a legalapvetőbb közegészségügyi feltételeknek sem felel meg. Nincs semmifajta közmű, a régebben fúrt egyetlen kút használhatatlan. A telepiek az 1 km távolságban fekvő közkútra járnak vízért. A betegek és az öregek nem képesek ilyen távolságról cipekedni, és a telep melletti csatorna szennyezett vizét használják."*[84] További nehézséget jelentett, hogy kétes életű emberek is beköltöztek a telepre, melynek eredményeképpen a hagyományos cigánytelepi közösség bomlásnak indulásával párhuzamosan a szegénységkultúra[85] számos tünete mindinkább felszínre tört: *„A telep lakóit teljes távlattalanság, beletörődés, fásultság jellemzi. Ritka az állandó munkaviszony, a folyamatos rendszeres jövedelem. Csaknem teljes mértékben hiányzik a beosztás, a jövedelem tervszerű elköltése. Ezért az életszínvonal még a jövedelem adta lehetőségeknél is alacsonyabb. A családi élet rendezetlen, a szexuális kapcsolatok többirányúak, az emberi kapcsolatokat érzelmi sivárság jellemzi. A gyerek és a szülő közti kötődés az átlagosnál lazább. Az alkoholizmus igen erős. A 14 éven felüliek igen nagy része büntetett előéletű. Előfordulnak különös kegyetlenséggel elkövetett bűntettek. Uralkodnak az antiszociális magatartások."*[86]

A *„hatósági átköltöztetések"* harmadik válfaját az képezte, amikor a cigánytelepi lakosokat barakktelepeken helyezték el, melynek eredőjeként a fentebb ismertetetekhez kísértetiesen hasonló viszonyok alakultak ki minden téren: *„A barakk lakóinak száma 9*

82 Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete... I. m. 28.
83 Uo. 28
84 Uo. 28-29
85 Lásd: Lewis, Oscar: *Sánchez gyermekei.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1968., Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2004., Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Panoráma, Budapest, 1999.
86 Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete... I. m. 29.

GALÉRIA

felnőtt és 17 gyermek. Az épületek fala kb. 6-8 cm vastag habsalakból készült elemekből áll. Belül a falakat furnérlemez borítja. A tető lapos, vékony lemezekből készült, alig szigetelt. A padozat mindenütt beton. Kémények nincsenek, a füstcsöveket a tetőbe vágott nyílásokon vezetik ki a szabadba. [...] *Pillanatnyilag nincs árnyékszékük, az út másik oldalán elterülő szeméttelepre járnak. Az udvaron a tanács kutat ásatott de a kútból feljön a talajvíz. A KÖJÁL megállapította, hogy a víz fertőzött és felhasználását megtiltotta."*[87] A mindennapi életet a barakktelep közvetlen környezete is csak tovább keserítette, itt éppen a fenti példától eltérően nem a birkaistállóról és legyekről volt szó, hanem patkányokról és szeméttelepről: *„A szeméttelep a legszélső falaktól kb. 10 méter távolságra kezdődik. A szeméttelepről átjövő patkányok szinte az egész barakképületet ellepik, ott szaladgálnak az udvaron, éjszaka az alvó emberek ágyaira másznak. Az egyik kisgyerek kezét a patkány olyan súlyosan megmarta, hogy orvoshoz kellett vinni."*[88] Mindezeken felül az új környezet lesújtó hatása, a közösség szétzilálódása a barakktelepen is végbemenet, szinte ugyanazokkal a problémákkal lehetett találkozni, mint a másik két típus esetén: *„A barakktelep néhány éve kitermelte a létező szemét valamennyi fajtáját. Minden barakknak megvan a maga prostituáltja, aki a szomszédos családok házasságait tönkreteszi és nyakukra hozza a rendőrséget. Megvan a maga elmebetege és bűnözője is. Az ide kerülő családok férfitagjai bicskázó és durva iszákossá válnak néhány hónap alatt. Az asszonyok türelmetlenek, verik, rángatják a gyermekeket.* [...] *Kés, tégla, balta és ököl egészíti ki a napi átlagban két rendőri feljelentést. Minden második cigány vagy most ül, vagy most jött ki a börtönből, vagy most megy oda."*[89]

87 Uo. 29.
88 Uo. 30.
89 Keméný István: A magyarországi cigányok helyzete... I. m. 29.

A kényszer szülte telepfelszámolások közé negyedikként, az előzőeknél *„kedvezőbbnek"* ítélve azokat az eseteteket sorolták, amikor az egy tömbbe épített CS-lakásokba költöztették a nyomortelepek lakóit. Ugyan hatósági nyomásra költöztek oda a cigányok, azonban a vizsgálat készítői szerint komolyabb ellenállást nem is tanúsítottak a költöztetés ellen, mivel ki akartak kerülni a telepeken uralkodó már-már élhetetlen viszonyok közül. Ezeket az esetek nem azonosak azzal amikor egy-egy család önerőből kikerült a cigánytelepről azáltal, hogy kedvezményes hitellel CS-lakás épített. Azonban sokszor előfordult, hogy egy CS-lakás telepre mindkét módon kerültek be lakosok. Összességében az előbb említett típusoknál valamivel *„kedvezőbbnek"* ítélték meg ezt a megoldást, azonban a cigány közösségekre gyakorolt hatását tekintve korántsem lehetett ezt kijelenteni: *„A CS-lakások elvileg megadják a lehetőséget elfogadható életforma kialakításához. A régi épületbe, barakkokba való költöztetésnél a hatóság nem gondoskodik arról, hogy a cigányok elfogadható, kúttal és villannyal ellátott, a kulturált élet alapjait biztosító épületekbe költözzenek.* […] *A CS-lakásokba való átköltöztetéseket viszont civilizatórikus akciónak kell tekintenünk. A közösségi élet felbomlásának kedvezőtlen hatása azonban itt is érvényesül. Az erőszakos hatósági beavatkozás csökkenti a telep ellenálló képességét a felhígulással szemben. Máshonnan származó cigányok beáramlásával a telep rendszerint egyre heterogénebbé válik, mégpedig többnyire negatív irányban. A telepek feltöltődnek lumpen elemekkel. Mindez deklasszált lumpen életforma tipikussá válását segíti elő."*[90]

CS-lakásból, C-lakás program, a telepfelszámolás ismét etnikai színezetet kap a tanácsi apparátusban és a közvélekedésben

Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1974 májusában állásfoglalást adott ki a magyarországi cigányság helyzetéről, melynek megalapozásához a Kemény-féle vizsgálat eredményei is felhasználásra kerültek. Az ülésen előterjesztett jelentés nagyrészt a statisztikai adatokat emelte át a kutatásból a fentebb említett visszásságok csak elvétve, egy-egy mondat erejéig kerültek rögzítésre. A beszámoló szerint a cigánytelepek felszámolására a III. ötéves tervidőszakban évente nyolcszáz és ezer között mozgott a lakás építésére, vagy vásárlására biztosított keretek száma. A IV. ötéves tervidőszak első három évében közel ötezer telepi család jutott házhoz a CS-lakás programban, további hatszáz a tanácsok saját erőforrásokra hagyatkozó kezdeményezései révén, valamint lakáskiutalásaik által. Mindösszesen az említett tervidőszakokban több mint tizennégyezer család került ki a nyomortelepekről azonban az imént említett számok az 1968-as APB jelentéshez hasonlóan korántsem adtak okot a bizakodásra: *„Ez a mennyiség jóformán csak arra volt elegendő, hogy ellensúlyozza e népréteg természetes szaporulatát* […] *világosan látszik, hogy a Kormánynak az a célkitűzése, hogy a 15 éves lakásépítési terv keretében a telepek felszámolást nyerjenek, a jelenlegi konstrukció mellett még akkor sem lenne lehetséges, ha az előirányzatot minden évben teljes mértékben teljesítenénk, mert nem elégségesek a telepek belátható időn belül történő felszámolására."*[91] A biztosított keretek elégtelensége mellett továbbra is problémát jelentett a felvehető

90 Uo. 31.
91 MNL OL M-KS-288. f. 41/1974/226. ő. e.

hitel összege, mely a sorozatos emelések ellenére sem tartott lépést a folyamatosan emelkedő építési és vásárlási költségekkel. A cigánytelepi épületekben sok helyen még mindig több család lakott, melyből kifolyólag sok nyomortelepi épület nem kerülhetett lebontásra. A CS-lakás program sokak számára teljesíthetetlen feltételei miatt a telepek arculata is kezdett megváltozni; mindinkább nőtt a nagycsaládosok és az idős, vagy magatehetetlen emberek aránya. Összességében nézve megállapítható, hogy az Agitációs és Propaganda Bizottság 1974-es anyagában szinte szóról-szóra ugyanazokat a problémákat említette, mint az 1968-as jelentésében. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a Tárcaközi Koordinációs Bizottság létrehozása sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket a telepfelszámolás terén. Ebből kifolyólag az APB számos utasítást fogalmazott meg; mindenekelőtt előírta az ÉVM-nek, hogy mérje fel ismételten a *„szociális követelményeknek meg nem felelő telepek"* számát, valamint a PM-el együtt módosítsa a CS-lakás programot szabályozó minisztériumi és kormányrendeleteket, illetve tegyen javaslatot a vidéken üresen álló házak felhasználására.[92]

Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium a Minisztertanács Tanácsi Hivatalával közösen még 1974-ben megkezdte a nyomortelepek felmérését, hogy némi támponttal rendelkezzenek az 1964-es felmérés óta eltelt időszak fejleményeiről. A tanácsi adatszolgáltatásra hagyatkozó összeírás (8. sz. táblázat)szerint az országban közel ezerháromszáz telep helyezkedett el, melyeken 125969 személy, 31825 család lakott 28255 lakásféleségben. A minisztérium felméréseire hagyatkozva megállapítható, hogy tíz év alatt a *„szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken"* élők száma majdnem százezer fővel, a családoké több mint huszonötezerrel, míg a telepi épületeké húszezerrel csökkent. A felmérés során külön kitértek a *„kiemelt telepekre"* is, melyből 508-at írtak össze, amiken 55476 személy, 13842 család élt 12345 lakásnak alig-alig nevezhető építményben. Vagyis az 1970-es évek közepén immáron a telepek majdnem felét gyorsított ütemű felszámolásra ítélték, ami jelentős elrugaszkodást jelentett az 1967-es adatokhoz képest amikor még csak 86 telepet soroltak ebbe a kategóriába. Továbbá a felmérés ismételten arra is rávilágított, hogy még az 1970-es közepén is éltek nyomortelepen nem cigány lakosok, azonban fogyatkozó számban, mely nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a CS-lakás program mindinkább etnikai színezetet kapott: *„Kihangsúlyozandó, hogy nemcsak cigányszármazásúakról van szó. Tekintettel arra, hogy többségében a telepek lakosai számszerűen valójában mégis cigányszármazásúak, így adódott, hogy összevontan a közhasználatban általában mint cigányproblémáról beszélünk. Hozzá kell még tenni, hogy a barlang, barakk stb. lakásféleségekben cserélődik a lakosság, többnyire cigányszármazásúak kerülnek ide is."*[93]Ez a jelenség a szavak szintjén is megjelent a tanácsi iratok egyre gyakrabban C-lakás programnak nevezték a telepfelszámolást, valamint a közvélekedésben is mindinkább az terjedt el, hogy kizárólag cigányok a kedvezményezettek.

92 MNL OL M-KS-288. f. 41/1974/226. ő. e.

93 Kovács József: A szociális követelményeknek... I. m. 20.

8. sz. táblázat: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek 1974. évi tanácsi felmérésének főbb adatai[94]

Tanácsok	Összes telep				Kiemelt telep			
	Telepek	Lakások	Családok	Személyek	Telepek	Lakások	Családok	Személyek
Baranya + Pécs	47	1005	1098	4425	25	329	348	1354
Bács-Kiskun	39	678	827	3653	5	237	325	1507
Békés	24	681	733	2796	10	378	398	1525
Borsod-Abaúj-Zemplén + Miskolc	234	5939	6682	27978	74	2594	2949	12713
Csongrád + Szeged	21	1181	1232	4166	4	335	334	1147
Fejér	56	611	646	3185	30	162	156	1391
Győr-Sopron + Győr	22	622	1012	3380	11	187	222	884
Hajdú-Bihar + Debrecen	92	1287	1412	6126	11	458	519	2093
Heves	94	1564	1784	7607	32	551	645	2688
Komárom	38	475	524	1874	27	334	367	1311
Nógrád	138	3202	3493	11220	52	1383	1560	5414
Pest	81	1065	1275	5201	33	499	567	2614
Somogy	68	1016	1059	5432	12	306	316	1968
Szabolcs-Szatmár	152	2316	2709	13109	59	897	1079	5265
Szolnok	46	1634	1792	8539	10	558	583	3112
Tolna	56	488	538	1910	32	309	398	1179
Vas	26	343	391	1496	15	244	298	1041
Veszprém	46	588	588	2174	20	266	287	1180
Zala	41	423	450	1910	16	108	115	587
Megyék összesen	1252	25118	28245	115981	478	10135	11401	48973
Budapest	45	3137	3580	9988	30	2210	2441	6503
Tanácsok összesen	1297	28255	31825	125969	508	12345	13842	55476

A nyomortelepek felmérését követően az illetékes szervek által készített előterjesztést jóváhagyva a Minisztertanács kiadta a 3558/1975. sz. határozatát, melyben mindenekelőtt rögzítésre került, hogy *„a telepek felszámolásának jelenlegi konstrukcióját alapjaiban fenn kell tartani”,* továbbá a *„kiemelt telepek”* felszámolása nem várathat magára. A minisztertanácsi határozat a CS-lakás építési és vásárlási kereteket tovább emelte, valamint lehetővé tette, hogy azoknak a tíz százalékát nem telepi, de tarthatatlan viszonyok között élő lakosoknak biztosítsák az érintett tanácsok, valamint a felvehető hitel összegét építés és vásárlás esetén újfent emelte.[95] A tíz százalékos előtakarékosságot indokolt esetben csökkenthették, vagy teljesen elengedhették a fővárosi és megyei tanácsok. Vagyis a rendeletben a telepfelszámolási program egészével kapcsolatban csupán kisebb, az időszerű problémák tompítására szolgáló módosításokat fogalmaz-

94 MNL OL XIX-A-83-b 3558/1975. (743. d.) Kovács József: A szociális követelményeknek... I. m. 22.

95 A minisztertanácsi határozat végrehajtása érdekében a 2/1965. sz. ÉM-PM együttes rendeletet számos ponton módosította a 13/1976. sz. ÉVM-PM együttes rendelet. In: 13/1976. (IV. 15.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1976. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 440.

tak meg. A hangsúly ismételten az idegenforgalom által érintett telepek mihamarabbi felszámolására helyeződött, melynek elősegítésére újabb intézkedéseket helyeztek kilátásba. Kiemelendő, hogy azok a tanácsok húsz-huszonötezer forint támogatásban részesülhettek, amennyiben *„kiemelt telepet"* teljesen felszámoltak.[96] Végezetül a minisztertanácsi határozat egy sok éve napirenden lévő probléma; az elaggott, beteg emberek helyzetének a kezelésében is állást foglalt: *„A kiemelt telepek teljes felszámolása érdekében, ha a felszámolás befejezése csak így biztosítható, a tanácsok fokozottabban törekedjenek az egyedülálló öregek, munkaképtelenek, betegek, valamint a keresőképes családtaggal nem rendelkezők szociális otthoni elhelyezésére.* [...] *Akik a telepeken élő öregekkel együtt hajlandók elköltözni, – egyéni elbírálás mellett – elsőbbségben részesíthetők a lakásépítési és vásárlási kölcsönök engedélyezésénél, továbbá a készpénzfizetésnél nyújtható kedvezményeknél."*[97]

Az üresen álló család házak se maradjanak parlagon, nehogy sírjanak a népi írók

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1979. április 18-án napirendre tűzte az 1961-es párthatározat végrehajtásának a megvitatását, valamint annak eredőjeként a magyarországi cigányság helyzetében bekövetkezett változatokat. Az ülésen előterjesztett jelentés mindenekelőtt leszögezte, hogy a cigányságnak a foglalkoztatási, a lakhatási és az oktatási viszonyai egyaránt javultak, azonban korántsem könyvelhették el a kérdés végleges és egyöntetű megoldását, csupán a cigányságon belül végbemenő *„differenciálódást"* tudták elősegíteni:*„Társadalmi beilleszkedésük erőteljes differenciálódást indított el közöttük. Az általában kedvező tendenciák azonban nem azonosan érintették az egész cigánylakosságot. A telepeken lakók életkörülményei ma is rendkívül súlyosak. Jelentős számú cigány él a társadalmi átlagszint alatt. Viszonylagos elmaradottságuk nem mérséklődött a megtett intézkedések arányában."*[98] A beszámoló szerint a magyarországi cigányság létszáma immáron meghaladta a 320.000 főt,[99] azonban a nemzetiségként történő elismerésüktől továbbra is elhatárolódtak a pártállam felső vezetői. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a különböző hozzászólásokat, állásfoglalásokat követően a kérdéssel kapcsolatos álláspontot – az 1961-es párthatározathoz hasonlóan – Kádár János fogalmazta meg: *„Etnikum: azt – a kormánynyilatkozatban persze nem kell bevenni, de a belső határozatban legyen benne világosan –, nyugodtan mondjuk ki, hogy a cigánylakosság nem nemzetiség, etnikum, amely fokozatosan integrálódik a társadalomba; sőt van még egy másik fogalom is: asszimilálódik. Ezt kell leírni és kész! A belső okmányban ez legyen benne. A tárgyalásoknál, a cigány szóvivőkkel való beszélgetéseknél világos pozíciónak kell lennie. Nem elég azt mondani: nem nemzetiség, és nem is etnikum. Nem nemzetiség, de etnikum, amely fokozatosan integrálódik a társadalomba, és asszimilálódik."*[100] Az imént említett elgondolást a Politikai Bizott-

96 MNL OL XIX-A-83-b 3558/1975. (743. d.)
97 MNL OL XIX-A-83-b 3558/1975. (743. d.)
98 MNL OL M-KS-288. f. 5/1979/770. ő. e.
99 A Tárcaközi Koordinációs Bizottság tanácsi adatszolgáltatásra hagyatkozó 1978-as felmérése 325.000. főre, tette a magyarországi cigányság számát. In: Bencsik István: *A Magyarországon élő cigánylakosság...* I. m.24.
100 MNL OL M-KS-288. f. 5/1979/770. ő. e. Kádár Jánosnak a cigánysággal kapcsolatos napirendi

ság határozatilag is rögzítette, azonban ezzel párhuzamosan – az 1961-es párthatározattal szembe menve – a cigányság kulturális szerveződését igaz csekély mértékben, de lehetővé tette. Rögzítésre került a feladatok meghatározása során, hogy indokolt esetben támogathatóak a cigány folklóregyüttesek, klubok és szakkörök szervezése, az *„értékes cigányhagyományok"* kutatásához és gondozásához hasonlóan. A Politikai Bizottság ezen kinyilatkoztatásával egyet nem értők nyíltmegbélyegzéséről sem feledkezett meg helytelenítve a meglátásaikat:*„A cigányok ügyét-sorsát szívén viselő, jelentős számú nem cigány értelmiségi körében létezik egy szűk csoport, amelynek nézeteiben keveredik az újbaloldali demagógia és a cigány nacionalizmus. A kutatók és cigány értelmiségiek egy részében élnek olyan nézetek, hogy a cigányokat – eltérően a Politikai Bizottság 1961-es határozatától – nemzetiségnek kellene tekinteni."*[101]

Az ülésen előterjesztett jelentés többek között a cigánytelepek felszámolásáról is számot adott, melyet a pártállam vezető funkcionáriusai sem hagytak szó nélkül a nemzetiségi kérdést feszegető sorokhoz hasonlósan. Az ülésen Kádár János a következőképpen véleményezte a telepfelszámolás ütemét, valamint azt a tényt, hogy még mindig számos nyomortelep éktelenkedik az országban: *„Telepeket már száz éve számolgatjuk fel. Szép előrehaladás van. Hiába írom le, hogy különösen sürgető feladat. Ki tudja odaadni, megmondani annak a három cigányembernek, aki egy faluban van, hogy azonnal számolják fel a putrijaikat. Körültekintően, megfelelő módon kell felszámolni. Ugyanúgy van ez a tanulással is. Törődni kell vele, forszírozni kell. Én nem azt mondanám, hogy különösen sürgető feladat a telepek felszámolása. Hiszen nem tudom végrehajtani. Öt-tíz év alatt gondolják? Határozottan folytatni kell a telepek felszámolására irányuló erőfeszítéseket, minden lehetőséget felhasználva."*[102]A beszámoló vonatkozó fejezetében leszögezte, hogy közel két évtized alatt 70 százalékról 25 százalékra csökkent a nyomortelepeken élők száma (9. sz. táblázat). A CS-lakás program addigi fennállása során tizenhatezer családnak biztosítottak építési, vagy vásárlási keretet, további nyolcezer család pedig tanácsi lakás kiutalása révén, illetve árvízkárosultág címén biztosított hitelen keresztül került ki a telepről. Azonban az imént ismertetett számok korántsem jelentettek számottevő előrelépést, egyrészt a nem telepen élő cigányok lakáskörülményei is *„nyomorúságosnak"* számítottak, másrészt több mint nyolcvanezer ember továbbra is rendkívül tarthatatlan körülmények között élt: „[…] *ma is 81 ezer ember él szociális követelményeknek meg nem felelő, elkülönült telepeken, igen nehéz anyagi és elviselhetetlen lakáskörülmények között. A telepek melegágyai a bűnözésnek, okai a gyerekek iskolázatlanságának, a betegségeknek és fertőzési veszélynek."*[103] A cigánytelepi körülmények az ott élő lakosok mindennapjaira gyakorolt hatásáról pedig a következőket jegyezte meg az anyag: *„A telepeken élő, szociálisan elmaradott, legszegényebb emberek magatartására a befelé fordulás, a hátrányos helyzet fásult tudomásulvétele jellemző. Az ő körükben élnek leginkább a régi életforma maradványai. A törvényes rend és az együttélés szabályainak megsértői rendszerint közülük kerülnek ki."*[104]

---

pontokhoz fűzött megjegyzéseiről Lásd: HAJNÁCZKY Tamás: Kádár János megjegyzései… I. m. 12-13. HAJNÁCZKY Tamás: *„Egyértelmű, hogy a cigányok…* I. m.114-116., 251-261.

101 MNL OL M-KS-288. f. 5/1979/770. ő. e.

102 MNL OL M-KS-288. f. 5/1979/770. ő. e.

103 MNL OL M-KS-288. f. 5/1979/770. ő. e.

104 MNL OL M-KS-288. f. 5/1979/770. ő. e.

9. sz. táblázat: A cigány lakosság települési viszonyai a megyei tanácsok 1977-1978. évi beszámolói alapján[105]

Megye megnevezése	Cigányok		
	száma	telepen élők	
		száma	aránya a megye cigány népességéhez viszonyítva
Baranya	22000	2574	11,7
Bács-Kiskun	10000	3000	30,0
Békés	9000	1376	15,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	56000	22000	39,0
Csongrád	6000	2160	36,0
Fejér	5000	2150	43,0
Győr-Sopron	4000	432	10,8
Hajdú-Bihar	17000	3230	19,0
Heves	17000	7984	45,5
Komárom	6000	1860	31,0
Nógrád	16000	4800	30,0
Pest	20000	8000	40,0
Somogy	20000	2283	11,6
Szabolcs-Szatmár	36000	7200	20,0
Szolnok	21000	8526	40,6
Tolna	11000	1322	12,6
Vas	6000	120	2,0
Veszprém	7000	700	10,0
Zala	6300	1387	20,0
Budapest	30000	-	-
összesen	325000	81100	kb. 24,9

A nyomortelepeken élők helyzete mindinkább kilátástalanná vált, mivel immáron 50-80 ezer forint közötti összeget kellett volna előteremteniük a felvehető hitel mellé, hogy házat építhessenek, vagy vásároljanak. Továbbá a cigány lakosoknak egyes tanácsok, valamint a nem cigány lakosság részéről nyílt ellenszenvvel kellett szembesülnie, mely megnyilvánult például a házhely kiutalásának a halogatásában, vagy indokolatlanul magas telekárakban. Különösen szorult helyzetbe a falvak szélén elterülő cigánytelepi lakosok kerültek, mivel itt nem juthattak tanácsi lakáshoz, vagy nem kaphattak célcsoportos lakáskeretet. A probléma orvoslását a pártállam vezető funkcionáriusai egyöntetűen az üresen álló falusi házak felhasználásálasában vélték felfedezni, a jegyzőkönyv tanúsága szerint az egyik hozzászólót még a községek központoktól való távolsága sem riasztotta el az ötlettől: *„Ne tegyünk olyan megkötést, hogy olyan üresen álló házakat bocsássunk a rendelkezésükre, amelyek közelében munkaalkalom van. Mert ahol 20-30 kilométerről van szó, ez nem nagy távolság, ha a közlekedés jó. A nem cigány lakosság is 80-100 kilométerről jár dolgozni; ahol közlekedés van, a cigánylakosság is tud közlekedni. Ha üresen álló házak vannak, ezzel a kérdéssel komolyan kell foglalkozni. Ha anyagi lehetőségünk van okosabb dolog, a cigánylakosságot hozzájuttatni ezekhez, mintsem ezek üresen maradjanak."*[106] Kádár János pedig ekképpen véleményezte a kérdést, egyúttal le is zárva azt, utat engedve a parlagon heverő házak felhasználására a telepfelszámolás

105 MNL OL XIX-A-83-b 1016/1979. (963. d.)
106 MNL OL M-KS-288. f. 5/1979/770. ő. e.

során: *„A nép írók sírnak, hogy a falvak elnéptelenednek, üresen maradnak a paraszti házak. Úgy gondolom, ezeket az üres paraszti házakat fel kellene használni arra, hogy oda cigányokat beköltöztessenek; legalábbis azokat akiket lehet."*[107]

A napirendi pont zárásaként a Politikai Bizottság előírta a Minisztertanácsnak, hogy fogalmazzon meg egy határozatot propaganda célzattal, melyben tájékoztatja a nyilvánosságot az eddig elért eredményekről. A Minisztertanács néhány hónappal később már ki is adta a 1016/1979. sz. határozatát, melyben kimondottan elismerősen szólt a lakosság közreműködését külön kiemelve a pártállam e téren tett intézkedéseiről, eredményeiről. A cigánytelepek felszámolásával kapcsolatban az anyag csupán néhány sort fogalmazott meg, melyben kifejtette, hogy a *„telepek felszámolásának eddigi rendszerét alapjaiban továbbra is fenn kell tartani",* ugyanakkor azt is leszögezte, hogy a vonatkozó rendeletek egyes pontja némi módosításra szorulnak.[108] A módosításokat az imént említett határozat kiegészítése gyanánt *„belső használatra"* kiadott 3301/1979. sz. minisztertanácsi határozat tartalmazta. A *„kiemelt telepek"* mielőbbi felszámolása ismételten rögzítésre került, felvetődött annak a lehetősége, hogy az illetékes tanács ne csak akkor részesüljön támogatásban, ha a teljes telepet felszámolta, hanem évenként a megszüntetett telepi építmények arányában. A határozat kilátásba helyezte a felvehető hitel összegének emelését a CS-lakás építés és vásárlás esetén egyaránt,[109] illetve a nagycsaládosoknak[110] további támogatásokat helyezett kilátásba, azért,hogy többhelyiséges házhoz juthassanak. A nem telepen, de hasonló körülmények között élő lakosokra immáron a CS-lakás keretek 15 százalékát fordíthatták a megyei tanácsok, valamint a célcsoportos lakáskeretből a megyei tanácsok a hitelképtelen telepi lakosoknak is építhettek lakásokat.[111]

107 MNL OL M-KS-288. f. 5/1979/770. ő. e.

108 MNL OL XIX-A-83-b 1016/1979. (963. d.)1016/1979. (VII. 12.) számú minisztertanácsi határozat a cigány lakosság helyzetének javításával kapcsolatos további feladatokról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1979. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 444-445.

109 Az 1980-as évek végén kétszer is emelték a CS-lakás építéséhez és a lakásvásárláshoz felvehető hitel összegét, ami ötven százalékos emelést jelentett. In: 4/1978. (II. 18.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1978. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 608.,
11/1979. (VII. 21.) PM-ÉVM számú együttes rendelet az egyes lakásépítési kölcsönök felső összeghatárának felemeléséről és a kölcsönfolyósítás feltételeiről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1979. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 853-854. ó

110 A rákövetkező évben ismételten módosították a telepfelszámolást lefektető rendeletet, rögzítésre került, hogy nagy létszámú családok esetén három szobás CS-lakás is építhető. In: 5/1980. (I. 19.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1980. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 566.

111 MNL OL XIX-A-83-b 3301/1979. (935. d.)

A cigánytelepeken rekedtek rétegződése az 1982-es szociológiai vizsgálat tükrében

A Bokor Ágnes által vezetett 1982-es cigánytelep vizsgálat során részben a Kemény István nevével fémjelzett 1971-es kutatásra, valamint a TKB 1981-es adataira hagyatkoztak a felmérni kívánt megyék kiválasztásánál. Végül azok a megyék kerültek be a mintába, melyek az 1971-es vizsgálat szerint azokban a régiókban helyezkedtek el, melyekben a cigányság kedvezőtlenebb helyzetben élt. További szempontként tekintettek arra, hogy egy adott régióban az a megye kerüljön kiválasztásra, melyben a legmagasabb a cigányság és a cigánytelepi lakosok száma. Így összesen nyolc megyét[112] választottak be a mintába, ahol 128 településen, közel kétezer családról, tízezer személyről gyűjtöttek adatokat. Az imént említettek miatt a felmérés nem minősült reprezentatívnak, mivel a legszegényebb telepi lakosokra fókuszált, azonban így is számos adalékkal szolgált a cigánytelepek 1980-as évekbeli helyzetéről.[113] Ezzel egy időben zajlott az 1981-1982-es rétegződés modell vizsgálat, mely kiváló lehetőséget biztosított a cigánytelepi lakosok és az összlakosság összehasonlítására.[114]

A vizsgált 128 cigánytelepnek közel nyolcvan százaléka a települések szélén, vagy közelében helyezkedett el, azonban a legközelebbi orvosi rendelőtől, vagy gyógyszertártól nagy részük legalább fél óra gyalogútra feküdt. A nyomortelepen található építmények száma átlagosan harminc körül mozgott, szinte kivételszámba mentek az ötven, vagy annál több épületből állók. A cigánytelepek közműellátása, vagy épületek minősége sokszor a legelemibb szükségleteket sem biztosították (10. sz. táblázat). A vizsgált háztartásokban a lakók rendkívül zsúfoltan laktak átlagosan száz lakásra mintegy 500 fő jutott, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a telepi épületek 60 százaléka rádióval, 51 százaléka televízióval, 47 százaléka mosógéppel és 22 százaléka hűtőszekrénnyel rendelkezett.[115]

112 Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád, Baranya, Pest (A utóbb említett megyében az 1971-es kutatás szerint éltek a legjobb helyzetben a cigány lakosok, azonban az elkövetkező években visszaesést lehetett tapasztalni, ezért került be a mintába.) Bokor Ágnes: A hagyományos szegénység szigetei: a cigány telepek. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek.* Rétegződés-modell vizsgálat VIII. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1987. 239.

113 Bokor Ágnes: A hagyományos szegénység szigetei… I. m. 238-241.

114 A rétegződés-modell vizsgálat eredményei kilenc kötetben láttak napvilágot az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet kiadásában. A nyolcadik a Peremhelyzetek c. kötetben megjelent tanulmányok azokról a társadalmi csoportokról (pl.: cigánytelepi lakosok, hajléktalanok, slumok lakói) szóltak, melyek kívül estek a rétegződés-modell vizsgálat adatfelvétele során. In: Kolosi Tamás: Előszó. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek.* Rétegződés-modell vizsgálat VIII. MSZSMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1987. 5-7.

115 Bokor Ágnes: A hagyományos szegénység szigetei… I. m. 241-242.

10. sz. táblázat: Az 1971-es országos cigány vizsgálat, az 1982-es cigánytelep vizsgálat és az 1981-1982-es rétegződés-modell vizsgálat néhány kiemelt mutatójának összehasonlítása.[116]

Mutatók	Cigányok 1971.	Telepi cigányok 1982.	Depriváltak* 1981-1982	
			I.	II.
Vályogból és nem szilárd anyagból épült lakások aránya	66	77	63	64
Alapozás nélküli lakások aránya	52	57	27	29
Földpadlós szobájú lakások aránya	61	47	18	0
Villanyvezeték nélküli lakások aránya	44	26	6	8
Vízvezeték nélküli lakások aránya	92	95	82	88
Azon lakások aránya, amelyeknél az ivóvíz-forrás 100 m-nél messzebb van	39	25	-	-
Azon lakások aránya, amelyek lakói szennyezett ivóvizet isznak	16	16	-	-
Azon lakások aránya, amelyekhez árnyékszék sem tartozik (közös sem)	32	24	-	-
Csatornázatlan lakások aránya	92	95	79	86
Azon lakások aránya, melyekben a laksűrűség nagyobb. mint 4,5 fő/szoba	25	40	0,2	0,4

* A rétegződés-modell depriváció val és szegénységgel kapcsolatos eredményeiről Lásd: BOKOR Ágnes: *Depriváció és szegénység. Rétegződés-modell vizsgálat VI.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1985.

Az 1982-es cigánytelep vizsgálat komoly adalékokkal szolgált az ott élő cigányság demográfiai, foglalkoztatottsági és iskolázottsági viszonyaihoz, sőt a kutatás során belső rétegződésük feltárására is törekedtek. A felmérés megállapította, hogy a cigánytelepi lakosság körében jóval magasabb a gyermekszám, ennek eredőjeként az egy háztartásban élők száma is, mint az átlagnépességben. A cigánytelepi lakosság esetében 100 felnőttkorúra 102 gyermekkorú és 8 időskorú jutott, míg az átlagnépességben 36 gyermekkorú és 28 időskorú. A 15 évesnél fiatalabbak aránya a nyomortelepeken élők körében elérte a 46 százalékot, míg a hatvan évesnél idősebbekké csupán a 4 százalékot, az átlagnépességet tekintve a gyermekek aránya 22 százalék, míg az időseké 17 százalék volt.[117] A felmérés arra is rávilágított, hogy a cigánytelepi lakosság iskolai végzettsége jelentősen eltért az átlagnépességétől (11. sz. táblázat), ez különösen szembeötlő a nők és az idősek terén volt. Kiemelendő, hogy a nyomortelepeken élők között harminckétszerese volt azoknak az aránya akik egyáltalán nem jártak iskolába, míg az össznépességen belül tizenkilencszerese azoknak az aránya, akik a nyolc általános iskolai osztálynál magasabb iskolai végzettséggel rendelkeztek. A foglalkoztatás tekintetében az imént említettekhez hasonló jelentős különbségeket mutattak ki az adatfelvétel során. A cigánytelepen élő férfiak 69, míg a nők 19 százaléka dolgozott, jövedelmük az országos átlagtól a férfiak vonatkozásában 30, míg a nők tekintetében 22 százalékkal volt kevesebb. Az alacsonyabb jövedelem hátterében döntően az állt, hogy alacsony iskolai végzettségükből fakadóan nagyrészt segédmunkásként, ritkább esetben betanított munkásként tudtak elhelyezkedni (12. sz. táblázat).

116 Uo. 261.
117 BOKOR Ágnes: A hagyományos szegénység szigetei... I. m. 244-251.

11. sz. táblázat: A 14 évesnél idősebb személyek iskolai végzettsége a korcsoport százalékában[118]

Korcsoport	Elvégzett osztályok száma							
	0		1-7		8		8-nál több	
	telepi minta	népszámlálás	telepi minta	népszámlálás	telepi minta	népszámlálás	telepi minta	népszámlálás
15-34 évesek	17	0,6	49	5	31	36	3	58
35-59 évesek	56	0,9	30	35	13	39	1	24
60 évesek és idősebbek	94	2,4	5	75	1	11	0	12
Összesen	32	1,1	42	39	24	28	2	38

12. sz. táblázat: Az aktív kereső férfiak és nők megoszlása munkajelleg-csoport szerint[119]

Munkajelleg-csoport	Férfiak		Nők	
	telepi minta	Rétegződés-modell vizsgálat	telepi minta	Rétegződés-modell vizsgálat
Szellemi	1,3	22,5	0,0	39,8
Szakmunkás	5,7	42,1	1,3	11,4
Betanított munkás	14,6	20,1	19,7	31,2
Segédmunkás	70,7	9,5	72,0	9,8
Alkalmi munkás	5,4	0,5	5,3	2,5
Önálló	2,1	5,3	1,6	5,3

A vizsgálat során az anyagi körülményekkel kapcsolatos adatokra hagyatkozva a cigánytelepi lakosságot három kategóriába sorolták, figyelembe vették a telep elhelyezkedését, infrastrukturális ellátottságát, a lakás minőségét, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot, valamint a fogyasztást. Így hozták létre a *„nyomorgók"*, a *„szegények"* és a *„társadalmi minimumon élők"* csoportjait. Az anyagi körülményeken túl a normakövetés szempontjából is kísérletet tettek a telepi lakosok csoportosítására, azonban ennek nehézségéről is szót kellett ejtenie a kutatás vezetőjének beszámolójában: *„A normakövetést természetesen nem jogi, hanem tág kulturális értelemben, a többségi életstílust szem előtt tartva vizsgáltuk. A telepi cigányok rétegződésének ezen dimenzióját mérve többé-kevésbé járatlan úton haladtunk. Ennek következtében itt a kutatói értékek bizonyára nagyobb szerepet játszottak a szokásosnál."*[120] Számos adat felhasználásával és súlyozásával[121] normakövetés szempontjából szintén három csoportját határozták meg a cigánytelepi lakosságnak; a *„normakövetésre képtelenekét"*, a *„normakövetésre törekvőkét"* és a az *„emancipálódókét"* (13. sz. táblázat).

118 Uo. 246

119 Uo. 249

120 Uo. 254.

121 Negatív súlyt adtak például annak, ha a háztartásfő segélyből élt, vagy eltartott volt, vagy a háztartásfő a nevét nem tudta leírni, vagy ha az anya a gyermekeket otthon szülte. Pozitív súlyt adtak annak, ha a gyermekek jártak óvodába, vagy a családtagok közül beléptek-e társadalmi szervezetbe (pl.: szakszervezet, úttörő, KISZ). Uo. 256.

GALÉRIA

13. sz. táblázat: Anyagi helyzet és a normakövetés összefüggése[122]

Anyagi helyzet	Normakövetés			Együtt
	Normakövetésre		Emancipálódók	
	képtelenek	törekvők		
Nyomorgók	52,9	43,5	3,7	33,4
Szegények	35,1	57,5	7,4	46,3
Minimumon élők	17,7	62,6	19,7	20,3
Együtt	37,5	53,9	8,7	100

A kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikája és az elszórt telepítési koncepció elvetése

Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1984 októberében az 1979-es párthatározat végrehajtását tárgyalva összegzésképpen megjegyezte, hogy a cigányságon belül további *„differenciálódást"* lehetett tapasztalni, azonban az előterjesztés azt is hozzáfűzte, hogy a cigányság döntően a *„társadalom legkevésbé kvalifikált rétegébe"* illeszkedett be. A jelentés a magyarországi cigányság létszámát mintegy 350 ezer becsülve megállapította, hogy csaknem tíz százalékuk még mindig cigánytelepeken lakott (14. sz. táblázat), esetükben az elköltözés szinte szóba sem jöhetett: *„Többségükben a létminimum szintjén vagy az alatti szinten élő, hitelképtelen emberekről van szó, akik szociális lakásra lennének jogosultak, de olyan településeken laknak, ahol nem vagy csak nagyon kis szám-*

122 Uo. 257.

ban épülnek szociális lakások."[123] A cigányság lakhatási helyzetében szintén megfigyelhető volt egyfajta *„differenciálódás".* A cigányság egy részének valamelyest javultak a lakáskörülményei sokan a CS-lakásokat bővítették, vagy komfortosították, valamint ebben az időszakban már több helységből álló CS-lakásokat is építettek.[124] A többség azonban sokadmagával továbbra is a szoba-konyhából álló házakban lakott, illetve az újonnan létrehozott CS-lakás telepeken a hiányos közműellátás miatt a cigánytelepi körülmények újratermelődése mindinkább elkerülhetetlenné vált. A lakáskörülmények némi javulásával párhuzamosan a cigány lakosság egészségügyi viszonyaiban is kedvező folyamatok indultak el, melyek közül kiemelendő, hogy csökkent a csecsemőhalandóság, de az átlagosan várható élettartam még mindig messze elmaradt a nem cigány lakosságétól. A telepfelszámolás eredeti célkitűzésével szemben a szegregáció számos formája kelt életre, sok helyen döntően, vagy teljesen cigányok által lakott községek, utcák, városrészek alakultak ki. Az adott korszakban számos szociológiai vizsgálat és szociográfiai leírás beszámolt a gettósodó falvak létrejöttéről,[125] valamint az egy tömbbe épített CS-lakások alkotta *„modernebb"* cigánytelepekről, melyek sokszor a kisiparosok hanyag munkája miatt kifogásolható minőségben kerültek átadásra.[126]

123 MNL OL M-KS-288. f. 41/1984/434. ő. e.

124 Az 1982. évi részletes telepfelszámolási adatokat Lásd: Sebetich Éva: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: *Városgazdasági Tájékoztató,* 1983/6. 8-10.

125 Már a Kemény István által vezetett vizsgálat során szembesültek ezzel a jelenséggel Alsószentmárton példáján, ugyanakkor még csak kivételként számoltak be róla, azonban a későbbiekben tömegessé vált az ott tapasztalt folyamat. Lásd: Havas Gábor: Faluba, faluvá növekedés – egy kivételről. In: Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976. 117-127., Csalog Zsolt: Cigányfalu Baranyában. *Kritika,* 1979/10. 13-16., Dezséry László: A felvásárolt falu. *Valóság,* 1975/6. 62-70., Faludi András: *Cigányok...* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.
A gettósodás tömegessé válásában meghatározó szerepe volt a 30/1974. sz. rendeletnek, mely lehetővé tette, hogy kedvezményes hitellel meg lehessen vásárolni az üresen álló családi házakat, amennyiben a vásárló a következő feltételeknek megfelelt: *„a) akinek lakóhelye megegyezik az ingatlan helyével, b) aki legalább egyéves folyamatos munkaviszonnyal (szövetkezeti tagsági viszonnyal) rendelkezik, c) aki a megvásárolt családi házba állandó lakosként beköltözik, d) aki a vételár és a takarékpénztári kölcsön különbözetével rendelkezik."* A rendelet lehetővé tette, hogy már a települések belterületén élő cigány családok, vagy a felnövekvő generációk is kedvezményes hitelhez juthassanak lakásvásárlás esetén, ugyanis a CS-lakás keretben már nem részesülhettek, mivel nem telepen éltek. Az imént említettek miatt meg tudták vásárolni a nem cigány lakosság házait, így már nem csak a telepen élők jöhettek szóba vásárlóként. Összességében nézve az említett rendelet jelentős mértékben gyorsította a gettósodás folyamatát jellemzően a szerepkörnélkülinek nyilvánított településeken. Lásd: Tóth Gergely – Hajnáczky Tamás – Bozsonyi Károly: A szegregációs folyamat... I. m. 201-222., 30/1974. (XII. 4.) PM-ÉVM számú együttes rendelet az állampolgárok tulajdonában lévő, üresen álló családi házak értékesítéséről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1974. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975. 741-742.

126 Számos szociológiai vizsgálat és szociográfiai írás tárgyát képezte az adott korszakban a cigánytelepek újratermelődésének a kérdése. Lásd: Berey Katalin: A cigánytelepek felszámolás és újratermelődése. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét.* MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest, 1991. 106-144., Csongor Anna: A cigány gyerekek iskolái

14. sz. táblázat: 1984-es felmérés adatai a szociális követelményeknek meg nem felelő telepekről[127]

Megye	Lakások száma (db)	Családok száma	Személyek száma (fő)
Baranya	125	163	488
Bács-Kiskun	112	145	580
Békés	114	122	383
Borsod-Abaúj Zemplén	1756	3098	17504
Csongrád	505	521	2044
Fejér	218	395	2686
Győr-Sopron	-	-	-
Hajdú-Bihar	224	395	1576
Heves	521	621	2499
Komárom	137	162	621
Nógrád	424	533	2694
Pest	374	405	2025
Somogy	179	185	716
Szabolcs-Szatmár	986	1032	4289
Szolnok	476	688	3400
Tolna	26	32	98
Vas	-	-	-
Veszprém	42	57	184
Zala	58	70	276
Megyék összesen	6277	8223	42066
Budapest	-	-	-
összesen	6277	8623	42066

Az APB beszámolójában több ponton arra is felhívta a figyelmet, hogy a nem cigány lakosság körében jelentős méreteket öltött a cigányokkal szembeni előítélet. Az imént említett kérdéshez elválaszthatatlanul hozzá tartozott a CS-lakás program, mely csak fokozta azt. A közvéleményben általánosan elterjedt meglátás szerint a telepfelszámolás során a cigányság érdemtelenül olyan kedvezményekhez jutott, melyben a nem cigány lakosság nem részesült. Az teljességgel feledésbe merült, hogy a CS-lakás programba bevontak egy része nem cigány lakos volt, melynek hátterében egyrészt az állt, hogy a telepfelszámolás a kezdetektől fogva etnicizálódott, valamint a nem cigány lakosok az 1970-es évek közepére döntően kikerültek a nyomortelepekről.[128]Számos

különös tekintettel a telepi gyerekekre. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét.* MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest, 1991. 179-200.,Lengyel Gabriella: Települési és társadalmi különbségek egy falusi cigány közösségben. In: Andor Mihály (szerk.): Cigányvizsgálatok. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982. 141-157.,Demszky Gábor: „CS". *Kritika,* 1980/10. 18-21.,Berkovits György: Befejezetlen házak. In: Berkovits György: *Terepszemle.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 65-80.

127 Bencsik István: *A Magyarországon élő cigánylakosság…* I. m. 31.

128 Lakatos Menyhért 1983-ban az egyik napilapnak adott interjújában, a következőket jegyezte meg a kérdéssel kapcsolatban: *„Azt például számon tartja a közvélemény, hogy a cigányság egy része már – szerencsére – kiköltözött a putrikból és új házakban lakik. De arról már kevesebbet tudnak, hogy ezért éppúgy dolgoztak, mint mások, éppúgy OTP-kölcsönt vettek föl mint mások, s éppúgy verejtékes munkával kell ezt a kölcsönt visszafizetniük mint másoknak. Hogy például tudatilag sokan elmaradottak azok közül is, akik már más, jobb körülmények közt élnek? Ez egész társadalmunknak egyik sajátos problémája is. Például az a magyar paraszt, aki meg-*

szociológiai vizsgálat készült az adott korszakban, melyek többek között az imént említett kérdést feszegették (15-16. sz. táblázat).

15. sz. táblázat: A lakosság korcsoport szerinti megoszlása a cigányoknak nyújtott olcsóbb lakáslehetőségek kérdésében (százalékban, 1978)[129]

„Életkörülményeik javítása érdekében a cigányok számára olcsóbb lakáslehetőséget kell biztosítani, mint másoknak”	N	Egyetért	Nem ért egyet	Nem tudja	Összesen
18-30 éves	109	30	68	2	100
31-50 éves	175	45	53	2	100
50 évnél idősebb	183	54	42	4	100

16. sz. táblázat: Különböző társadalmi csoportok feltételezett előnyei vagy hátrányai az elmúlt években, valamint az ugyanezen csoportoknak javasolt támogatás vagy előnycsökkentés (a felnőtt népesség százalékában, N=1000, 1988-1989)[130]

A felnőtt népesség (megadott százalékarányának)	Az elmúlt években különösen		Az elkövetkező években	
	sok előnyhöz jutottak	nehéz hátrányos volt a helyzetük	az állam támogassa	az eddigi előnyeiket csökkenteni kell
Munkások	6,3	39,0	71,4	1,0
Értelmiségiek	20,7	24,6	46,7	10,1
Kisiparosok	27,9	16,1	26,1	16,3
Sokgyermekesek	23,6	53,8	83,2	1,2
Nyugdíjasok	3,6	68,5	87,5	0,2
Vallásos emberek	2,5	34,2	18,0	1,8
Párttagok	74,5	0,6	2,5	62,5
Zsidók	14,5	10,3	6,9	9,5
Cigányok	47,1	21,1	17,5	32,2

A magyarországi cigányságot a beszámoló továbbra sem tekintette nemzetiségnek, azonban egyes sorai határozott elrugaszkodást jelentettek az 1979-es párthatározathoz képest, az imént említett fordulatnak az 1980-as évek elején már megfigyelhetőek voltak az első jelei. A Művelődésügyi Minisztérium kezdeményezésére a Tárcaközi Koordinációs Bizottság 1981-ben egy kutatócsoportot hozott létre, mely vitaanyagában markánsan leszögezte, hogy elveti a cigányságnak a pártállam által szorgalmazott

építi a hatszobás és fürdőszobás házát, de a fürdőkádba még sosem ült bele, hanem kint mosakszik a nyári konyhában, lavórban, a hat szoba egyikében se aludt még soha, hanem családostul a konyhába zsúfolódva él, az nem elmaradott tudatilag? Dehogynem. Akkor olyan emberektől, akik jóval rosszabb körülmények közül érkeznek, miért várhatnánk el, hogy egy csapásra be tudjanak épülni az új viszonyok közé. Ez az elvárás önmagában is forrása az előítéleteknek.” In: Zelei Miklós: Az etnikai tudat megőrzéséért. Beszélgetés egy fontos társadalmi problémáról. *Magyar Hírlap,* 1983. május 10. 6.

129 Pártos Ferenc: A cigány és a nem cigány lakosság véleménye a főbb társadalompolitikai célkitűzésekről. In: Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc (szerk.): *A közvélemény a cigányokról.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1979. 61.

130 Tomka Miklós: Gazdasági változás és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991. 14.

kényszerasszimilációját, valamint felhívták a figyelmet arra, hogy a cigány kultúra és nyelv mélyreható feltárása és megőrzése elengedhetetlen, valamint a cigány identitás megőrzése, erősítése mellett érvelt.[131] A rákövetkező években a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat keretei között megalakulhatott a cigány ismeretterjesztő munkabizottság, mely részben az országban működő mintegy száz *„cigányklub"*[132] munkáját kívánta összehangolni.[133] Az APB immáron hivatalosan is leszögezte, hogy a cigányság nemcsak az asszimiláció, hanem az integráció útján is beilleszkedhet a társadalomba: *„A cigányság két – szabadon választható – módon illeszkedhet be társadalmunkba: a cigány kultúra megőrzendő értékeinek, hagyományainak vállalása, az etnikai identitás megőrzése révén, valamint önkéntesen vállalt, asszimiláció útján.* [...] *Ahhoz, hogy a cigány etnikai hagyományok a cigányság erre igényt tartó körei számára pozitív segítő erővé válhassanak, a cigány kultúra feltárásnak és ápolásának erőteljesebb támogatására intézményes gondozására és terjesztési lehetőségének megteremtésére van szükség."*[134] Az imént idézett állásfoglalás miatt az APB utasította a Művelődésügyi Minisztériumot, a Hazafias Népfront Országos Tanácsát és Minisztertanács Tanácsi Hivatalát, hogy tegyenek lépéseket a cigány kultúra megőrzésének az érdekében, egyúttal hozzanak létre egy cigány kulturális szövetséget, valamint egy cigányságnak szóló lapot indítsanak el. A Hazafias Népfront 1985-ben létre is hozta az Országos Cigány Tanácsot,[135] a Minisztertanács határozatának megfelelően a Művelődésügyi Minisztérium pedig életre hívta a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét,[136] valamint a Cigány Újság (Romani Nyévipe)[137] című lapot. Az 1980-as évek második felére a pártállam vezető funkcionáriusai is nyíltan szembeszegültek az 1961-es párthatározat kényszerasszimilációs célkitűzésével, valamint a cigánytelepek felszámolásának ideológiai hátterével. A Hazafias Népfront főtitkára a TIT Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága által kiadott kötetben az alábbiakat jegyezte meg a kérdéssel kapcsolatban: *„Valamennyien kezdők, tanulók vagyunk ennek a problémának a megoldásában. Hiszen hosszú ideig azt, hogy cigánykérdés van Magyarországon, nem nagyon ismertük el, egyszerűen a cigányság szociális beilleszkedési problémáiról esett szó, és ebből az aspektusból megközelítve az ügy bizonyos fokig lesüllyedt településpolitikai, szociálpolitikai kérdéssé, és ezzel együtt valamiképpen a la-*

131 MNL OL M-KS-288. f. 50/1982/12. ő. e.

132 A Rom Som cigányklub történetéről Lásd: György Eszter: A kisebbségi kulturális örökség létrehozásának kísérlete. A Rom Som cigányklub története (1972-1980). In: Ignácz Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom.* Tizenöt tanulmány. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2017. 209-237.

133 Zelei Miklós: Az etnikai tudat megőrzéséért... I. m. 6.

134 MNL OL M-KS-288. f. 41/1984/434. ő. e.

135 Bálint B. András: Cigányok, esélyek... Javaslat kulturális szövetség létrehozására. *Magyar Hírlap*, 1985. szeptember 4. 5., Bálint B. András: „Cigány szövetségre volna szükség." Válaszol az Országos Cigány Tanács elnöke. *HVG*, 1985. július 20. 62-63.

136 A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének Alapszabályát Lásd: Hajnáczky Tamás: *„Egyértelmű, hogy a cigányok...* I. m. 349-357., Mézes Flórián: Alakul a cigány kulturális szövetség? *Képes7*, 1986/8. 9.

137 MNL OL M-KS-288. f. 41/1987/487. ő. e. Egy cigányságnak szóló lap indításának szükségességéről már 1984-ben jelentek meg cikkek, többek között a TKB titkárától. Lásd: Kozák Istvánné: Kell-e cigánylap? *Jel-Kép*, 1984/1. 72-73., Havas Gábor: Kel-e kérdőjel? *Jel-Kép*, 1984/1. 74-75. Daróczi Ágnes: Vállalhatóvá tenni a cigányságot. *Jel-Kép*, 1984/1 75-77.

GALÉRIA

kásosztássá, a beilleszkedést és az asszimilációt sürgető politikai magatartássá."[138] A Tárcaközi Koordinációs Bizottság titkára az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumnak az egyik kiadványában a következőket fejtette ki: *„Ma már tudjuk, hogy téves volt azaz elképzelés, amely a hatvanas évek közepén alakult ki, hogy a cigányok széttelepítésével megoldódik a cigánykérdés. Sokan úgy gondolták, hogy a telepi családok szétköltöztetve más családok közé automatikusan átveszik környezetük szokásait, és teljesen beolvadnak a lakosság közé. Az utóbbi években azonban egyre szélesebb körben válik ismertté, hogy a cigányság nem csupán, egy szociálisan, kulturálisan hátrányos helyzetben lévő népréteg – bár többségük hátrányos helyzete ma is vitathatatlan – hanem egy sajátos kultúrával, tradíciókkal rendelkező etnikai csoport. Ezért azon túl, hogy rövid távon a teljes asszimilációnak (beolvasztásnak) nincs is realitása, az erőltetett asszimiláció ellenétes szocialista elveinkkel, amelyet a kisebbségek viszonylatában tanúsítunk."*[139] Az imént említett fejlemények párhuzamosan a CS-lakás programon számos további módosítást hajtott végre a Minisztertanács a 3223/1985. sz. határozatával.[140] Az újonnan életbe léptetett intézkedések közül mindenekelőtt kiemelendő, hogy kormányhatározat eltörölte a *„kiemelt telepi"* kategóriát és a tanácsok minden telep felszámolása esetén központi támogatáshoz juthattak. Továbbá a felvehető kölcsön összegének az emelését írta elő[141] valamint azt, hogy kedvezményes hitelben részesülhettek azok, akik a CS-lakás

138 Murányi Gábor: A szociológiai és történeti tények szava. Beszélgetés Pozsgay Imrével. In: Murányi Gábor (szerk.): *„Egyszer karolj át egy fát!"* Cigány almanch. TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága, Budapest, 1986. 5-6.

139 Kozák Istvánné: *Útmutató a cigányság lakóhelyi beilleszkedésének segítéséhez.* Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, Budapest, 1986. 7.

140 MNL OL XIX-A-83-b 3223/1985 (1253. d.)

141 Még az adott évben az illetékes minisztériumok módosították a CS-lakás programot a követ-

keretből épített, vagy vásárolt házukat bővíteni kívánták. Végezetül fontos megjegyezni, hogy a Minisztertanács utasításai között arra is kitért, hogy a cigánytelepek újratermelődésének gátat kell vetni a CS-lakás telepek közműellátásának a fejlesztésével és az újonnan épült házak karbantartásával. Az imént említett intézkedések azonban egy 1989-es tanácsi felmérés szerint számottevő eredménnyel nem jártak; a telepen élők száma jelentősen nem csökkent, egyúttal kimutatásra került az is, hogy nem telepen, de hasonló körülmények között szintén emberek tömegei éltek.[142] A CS-lakás program végül 1989. január 1-ével megszüntetésre került, mely által a mélyszegénységben élők helyzete teljesen kilátástalanná vált.[143]

Összegzés

Az 1961-es párthatározat értelmében a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikájának szerves részét képezte a járványok és a bűnözés melegágyaként kezelt cigánytelepek felszámolása, az ott élő lakosság nem cigányok közé történő szétszórása. A nyomortelepek mihamarabbi megszüntetése mögött propaganda okok is húzódtak, mégpedig az, hogy elrejtsék az idegenforgalom és a *„nyugati sajtó"* árgus szemei elől a magyarországi mélyszegénység égbekiáltó bizonyítékait.

A párthatározatot követően életre hívott telepfelszámolási elgondolás, mely a helyi szintű tanácsokra bízta a kérdés megoldását távolról sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A hatalom rövid időn belül szembesült azzal a ténnyel, hogy központi forrás és iránymutatás hiányában hosszabb távon sem számolhat a kérdés megoldásával. Az imént említettek miatt az 1960-as évek közepén az illetékes felsőbb szervek létrehozták az úgynevezett CS-lakás programot, mely által a nyomortelepeken élő nem cigányok lakásgondjait is orvosolni kívánták. Ebből kifolyólag a továbbiakban a cigánytelepek helyett a *„szociális követelményeknek meg nem felelő telepekről"* rendelkeztek a határozatok és szóltak a beszámolók, jelentések. Szigorúan a számokra hagyatkozva megállapítható, hogy a CS-lakás program közel huszonöt éves fennállása alatt jelentős eredményeket tudott felmutatni, azonban a kimutatások mögött meghúzódó valóság egy jóval kedvezőtlenebb képet mutatott. Több mint negyvenezer lakáskeret került kiosztásra, nem is beszélve az árvízkárosultság címén juttatottakra, a telepi lakosok száma több, mint nyolcvan százalékkal csökkent (17-18. sz. táblázat).

---

kező rendeletükkel: 21/1985. (XII. 27.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 447-448.

142 Az 1989-es tanácsi felmérés adatai: Telepen: putrik száma: 7774, családok száma: 8827, személyek száma: 32306. Nem telepen: putrik száma: 6444, családok száma: 6991, személyek száma: 25433. In: Kozákné Keszei Veronika: *Cigánypolitika Magyarországon…* I. m. 117.

143 Hajnáczky Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára III. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1979. április 18-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk,* 2017/2. 275.

17. sz. táblázat: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának alakulása[144]

Év	Lakások száma	Családok száma	Személyek száma
1964	48966	55425	222160
1974	28255	31875	125969
1984	6277	8623	42066

18. sz. táblázat: A központi lakásszám előirányzatok (CS-lakás építési és vásárlási keretek)[145]

Időszakok	Előirányzat (db)	Teljesítés (db)	Teljesítés %-a
II. ötéves tervidőszak (1965)	800	237	29,6
III. ötéves tervidőszak (1966-1970)	5224	4436	84,9
IV. ötéves tervidőszak (1971-1975)	10000	8000	80,0
V. ötéves tervidőszak (1976-1980)	12100	10426	86,2
VI. ötéves tervidőszak (1981-1985)	9769	7975	81,6
VII. ötéves tervidőszak (1986-1989)	6539	5846	89,4
Összesen	44432	36920	83,1

A telepfelszámolási program hatásáról elsőként megbízható visszajelzést a Kemény István nevével fémjelzett 1971-es cigány vizsgálat nyújtott, mely rávilágított annak számos visszásságára és hiányosságára. Többek között a kényszertelepítések hiábavalóságára, közösségromboló hatására, valamint a különböző devianciák felerősödésére. Ezzel párhuzamosan a tanácsi apparátus beszámolóira hagyatkozó minisztériumi jelentések többször is felhívták a pártállam vezető funkcionáriusainak a figyelmét a telepfelszámolás során adódó újabb és újabb nehézségekre. Elsősorban arra, hogy a nyomortelepek megszüntetésének az üteme – számos okból kifolyólag – meg sem közelítette az elvártakat, a biztosított CS-lakás keretek csak a cigányság természetes szaporulatát ellensúlyozták. Visszatérő problémaként jelentkezett a folyamatosan emelkedő ingatlan- és építőanyag árak miatt a telepi lakosok által felvehető hitel összegének az elégtelensége. Az 1970-es évek második felére az illetékes minisztérium felmérése szerint a cigánytelepi lakosság majdnem a felére csökkent, azonban új keletű problémák keltek életre, melyek az 1980-as évekre intézkedések hiányában csak fokozódtak, már-már visszafordíthatatlanná váltak. Az egy tömbbe épített CS-lakások miatt az újonnan létrehozott telepeken a közműellátás teljes, vagy részleges hiánya miatt a telepi körülmények újratermelődését lehetett tapasztalni, amiben az is közrejátszott, hogy sok helyen a kisiparosok kispórolták az építőanyagot a házakból. A CS-lakás keretek szűkössége miatt a telepi lakosok zömében a szerepkörnélküli, a munkaképes nem cigány lakosság által magára hagyott községekben tudtak csak házat vásárolni, melynek eredőjeként gomba módra szaporodtak a gettósodó falvak. A telepfelszámolási program a közvélekedésben és a tanácsi apparátusban egyaránt etnicizálódott, ami újabb előítéleteknek, sztereotípiáknak adott táptalajt, holott a *„szociális követelményeknek meg nem felelő telepen"* élők harminc százalékát nem cigánynak minősítették a tanácsok. Az imént említettek miatt terjedt el egy idő után a C-lakás program megnevezés a cigányokra

144 Bencsik István: *A Magyarországon élő cigánylakosság…* I. m. 31.
145 Kozákné Keszei Veronika: *Cigánypolitika Magyarországon…* I. m. 118.

utalva, olykor felváltva a CS-lakás program elnevezést, vagy annak szinonimájaként használva. A CS-lakás programba jelentős szelekciós mechanizmusok épültek be a pártállam diktálta elvek miatt; nevezetesen amiatt, hogy szinte kizárólag csak a munkaviszonnyal rendelkezőket tartották segítségre méltónak, másrészt a propaganda mindenhatósága a telepfelszámolási programba is utat tört magának. A *„kiemelt telepi"* kategória megalkotásával, melyek felszámolására az erőforrások közel felét biztosították, az azokon élők előbb kerülhettek ki a telepekről, mint a *„nem kiemelt telepiek"*. Ez szintén vonatkozott a nem cigány lakosságra, hogy a helyi hatalom sokszor fontosabbnak ítélte meg az ő lakásgondjaik megoldását cigányokénál. Önmagában a CS-lakás program feltételrendszere is magában rejtett számos szelekciós mechanizmust; melyek közül kiemelendő, hogy azok részesülhettek kedvezményes hitelben, akik munkaviszonnyal rendelkeztek. A munkanélküli, az idős és beteg emberek szóba sem jöhettek, az utóbbiakat szociális otthonokba kívánták elhelyezni. A tíz százalékos önrész előírásával pedig azok kerültek kedvezőbb helyzetbe, akiknek nem, vagy a cigánytelepi átlagnál kevesebb gyermekük volt, mivel előbb tudták teljesíteni ezt a feltételt. Végezetül a tanáccsal való jó kapcsolat is rendkívül meghatározónak számított, mivel ők jelölték ki a telepi lakosokat a CS-lakás programban való részvételre (19. sz. táblázat).

19. sz. táblázat (saját szerkesztés): Szelekciós mechanizmusok a CS-lakás programban

	Előnyt jelentett	**Hátrányt jelentett**
Telep besorolása	kiemelt telep	nem kiemelt telep
Etnikai hovatartozás	nem cigány	cigány
Munkaviszony	rendelkezett munkaviszonnyal	nem rendelkezett munkaviszonnyal (idős, beteg, munkanélküli)
Gyermekek száma	alacsony gyermekszám	magas gyermekszám
Tanácshoz fűződő viszony	rendelkezett kapcsolattal	nem rendelkezett kapcsolattal

Felhasznált szakirodalom

Bálint B. András: Cigányok, esélyek... Javaslat kulturális szövetség létrehozására. *Magyar Hírlap,* 1985. szeptember 4. 5.

Bálint B. András: „Cigány szövetségre volna szükség." Válaszol az Országos Cigány Tanács elnöke. *HVG,* 1985. július 20. 62-63.

Bársony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk,* 2008/1. 222-256.

Bencsik István: *A Magyarországon élő cigánylakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig.* ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete, Budapest, 1988.

Berey Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In: BereyKatalin – Horváth Ágota (szerk.): *Esély nélkül.* Vita Kiadó, Budapest, 1990. 5-72.

Berey Katalin: A cigánytelepek felszámolás és újratermelődése. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét.* MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest, 1991. 106-144.

Berkes József (szerk.): A Pécskő úti és az Újaknai cigánytelepek helyzete és felszámo-

lásuk lehetőségei. Bizalmas! Salgótarjáni Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának Titkárságától. é. n. 18. (a szerző birtokában)
Berkovits György: Befejezetlen házak. In: Berkovits György: *Terepszemle.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 65-80.
Bernáth Gábor (szerk.): *Kényszermosdatások cigánytelepeken, 1940-1985.* Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002.
Bernáth Gábor – Kadét Ernő – Sárközi Gábor: A „kis Maugliktól" a hátrányos helyzetig (majd vissza). In:*Havas 70. II. kötet.http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-%E2%80%9Ekis-mauglikt-ol%E2%80%9D-a-hatranyos-helyzetig-majd-vissza* (Letöltés ideje: 2017. július 10.)
Bernáth Péter – Polyák Laura: Kényszermosdatások Magyarországon. *Beszélő,* 2001/6. 38-45.
Bokor Ágnes: A hagyományos szegénység szigetei: a cigány telepek. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek.* Rétegződés-modell vizsgálat VIII. MSZSMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1987. 238-267.
Bokor Ágnes: *Depriváció és szegénység. Rétegződés-modell vizsgálat VI.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1985.
Csalog Zsolt: Cigányfalu Baranyában. *Kritika,* 1979/10. 13-16.
Csalog Zsolt: *Kilenc cigány.* Kozmosz Könyvek, Budapest, 1976.
Csizmadia Ervin: Megfelezett élet. Beszélgetés Kemény István szociológussal. *Kritika,* 1990/10. 24-27.
Csongor Anna: A cigány gyerekek iskolái különös tekintettel a telepi gyerekekre. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét.* MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest, 1991. 179-200.
Daróczi Ágnes: *„Kaptam a romáktól emberi gazdagságot…"* Csalog Zsolttal Daróczi Ágnes beszélget. *Beszélő,* 1997/10. 36-46.
Daróczi Ágnes: Vállalhatóvá tenni a cigányságot. *Jel-Kép,* 1984/1 75-77.
Demszky Gábor: „CS". *Kritika,* 1980/10. 18-21.
Dezséry László: A felvásárolt falu. *Valóság,* 1975/6. 62-70.
Diósi Ágnes: A cigányság ügye a demokratikus ellenzék történetében. Interjú Havas Gáborral. *Esély,* 1999/6. 83-99.
Erdős Kamill: Cigány lókereskedők Magyarországon. In: Vekerdi József (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai.* Békés Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága – Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 1989. 89-92.
Faludi András: *Cigányok…* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.
Füzes Miklós – Márfi Attila (szerk.): *Dokumentumok a pécsi cigányság történetéből 1959-1990.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2003.
Füzes Miklós – Márfi Attila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.): *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2005.
György Eszter: A kisebbségi kulturális örökség létrehozásának kísérlete. A Rom Som cigányklub története (1972-1980). In: Ignácz Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom.* Tizenöt tanulmány. Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2017. 209-237.
Hajnáczky Tamás: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság helyzete az 1950-es években a források tükrében. In: *FONS – Forráskutatás és Történeti Segédtudományok,* 2017/2. 223-282.
Hajnáczky Tamás: *„A cigánykérdést a szocialista humanizmusnak megfelelően kell meg-*

oldani." – A szektoriális cigánypolitika végrehajtása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az 1950-es években. *Valóság,* 2016/9. 1-10.

Hajnáczky Tamás: *„A meg nem evett dög nyomában."* – Cigányok és dögevés a szocializmus hajnalán. *Új Egyenlítő,* 2015/11. 20-23.

Hajnáczky Tamás: A pártállam cigánypolitikája. A szektoriális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. *Esély,* 2015/5. 54-92.

Hajnáczky Tamás: A pártállam cigánypolitikájának végrehajtása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. In: Bali János (szerk.): *Cigányvilágok a Kárpát-medencében.* Cigány néprajzi tanulmányok 17. Magyar Néprajzi Társaság – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Intézet, Budapest, 2017. 67-110.

Hajnáczky Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk,* 2013/1. 237-272.

Hajnáczky Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára III. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1979. április 18-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk*, 2017/2. 275.

Hajnáczky Tamás: Cigány munkások a borsodi nehéziparban az 1950-1960-as években. *Zempléni Múzsa,* 2017/2. 38-42.

Hajnáczky Tamás: *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek."* Cigánypolitika dokumentumokban 1956-1989. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.

Hajnáczky Tamás: Kádár János megjegyzései a *„cigánykérdéshez".Kritika,* 2015/9-10. 12-13.

Hajnáczky Tamás: Tanácsi felmérés. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle,* 2015/3-4. 157-163.

Havas Gábor: Kel-e kérdőjel? *Jel-Kép*, 1984/1. 74-75.

Havas Gábor: A Baranya megyei teknővájó cigányok. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok.* Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982. 61-140.

Havas Gábor: Faluba, faluvá növekedés – egy kivételről. In: Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976. 117-127.

Horváth Ferenc: A telepen lakó cigányok helyzete. *Belügyi Szemle,* 1963/2. 74-80.

Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete. In: Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976. 7-67.

Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976.

Kereskényiné Cseh Edit (szerk.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez.* Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768-1987). Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2008.

Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon.* Dokumentációs és adattár. Socio-typo, Budapest, 1998.

Kolosi Tamás: Előszó. In: Utasi Ágnes (szerk.): Peremhelyzetek. Rétegződés-modell vizsgálat VIII. MSZSMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1987. 5-7.

Kovács József: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. *Városgazdasági Tájékoztató,* 1975/5-6. 19-23.
Kozák Istvánné: Kell-e cigánylap? *Jel-Kép,* 1984/1. 72-73.
Kozák Istvánné: *Útmutató a cigányság lakóhelyi beilleszkedésének segítéséhez.* Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, Budapest, 1986.
Kozákné Keszei Veronika: *Cigánypolitika Magyarországon.* Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig. Romológiai Kutatóintézet közleményei 5. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2001.
KozáryAndrea: Jelentés „a cigány lakosság körében végzett rendőri munkáról". (Reflexió a Múltunk Romapolitikák című összeállításához.) *Múltunk,* 2008/4. 265-274.
Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
Lengyel Gabriella: Települési és társadalmi különbségek egy falusi cigány közösségben. In: Andor Mihály (szerk.): Cigányvizsgálatok. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982. 141-157.
Lewis, Oscar: *Sánchez gyermekei.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1968.
Matolay Mária Magdolna: A délkelet-dunántúli cigányság építkezése és lakáshasználata. StudiaMinoritatum 3. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2001.
Mézes Flórián: Alakul a cigány kulturális szövetség? *Képes7,* 1986/8. 9.
Murányi Gábor: A szociológiai és történeti tények szava. Beszélgetés Pozsgay Imrével. In: Murányi Gábor (szerk.): *„Egyszer karolj át egy fát!"* Cigányalmanch. TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága, Budapest, 1986. 5-11.
Nagy Pál (szerk.): *„Ugyanolyanok, mint mindenki más ember."* Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951-1961). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza – Gödöllő, 2010.
Nagy Pál (szerk.): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999).* Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő, 2011.
Nagy Pál (szerk.): *„Nem szabad őket lenézni."* A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 2015.
Nagy Pál: Dögevés – szükség, tabu, sztereotípia. *Napi Történelmi Forrás (Portál),* 2016. december 9. http://ntf.hu/index.php/2016/12/09/dogeves-szukseg-tabu-sztereotipia/ (Letöltés ideje: 2017. július 10.)
Palkovics Éva: Előszó. In: Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976. 5-6.
Pártos Ferenc: A cigány és a nem cigány lakosság véleménye a főbb társadalompolitikai célkitűzésekről. In: Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc (szerk.): *A közvélemény a cigányokról.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1979. 45-74.
Purcsi Barna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására" az ötvenes évek Magyarországán. *Beszélő*, 2001/6. 26-37.
Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása".* Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés" történetéből. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004.
Sebetich Éva: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: *Városgazdasági Tájékoztató,* 1983/6. 8-10.

Soltész Márton: *Csalog Zsolt.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2015.
Spiró György: *Tavaszi Tárlat.* Magvető, Budapest, 2016.
Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Panoráma, Budapest, 1999.
Tomka Miklós: Gazdasági változás és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991. 8-36.
Tóth Gergely – Hajnáczky Tamás – Bozsonyi Károly: A szegregációs folyamat egy sajátságos modellje – A szegregációs folyamat történeti rekonstrukciója és annak matematikai modellje Tiszabő település esetén. In: Bacsák Dániel – Krámer Lili – Szabó Miklós (szerk.): *Kulcskérdések a Társadalomtudományban 2011-2012.* ELTE TÁTK, Budapest, 2013. 201-222.
Zelei Miklós: Az etnikai tudat megőrzéséért. Beszélgetés egy fontos társadalmi problémáról. *Magyar Hírlap,* 1983. május 10. 6.

Felhasznált törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye

155/1951. (VIII. 14.) M. T. számú rendelet az egyéni családi ház építkezéssel kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról. (Közigazgatási rendszám: 3.270.) In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1951. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1952. 259-260.
1/1955. (I. 13.) Eü. M. számú rendelet a kiütéses tífusz elleni védekezésről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1955. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1956. 449-450.
35/1957. (VI. 21.) Korm. számú rendelet a házhely értékesítés szabályozásáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1957. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 292.
2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1965. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 368-371.
2/1968. (I. 11.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendeletmódosításáról és kiegészítéséről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969. 334-335.
18/1969. (XI. 16.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet újabb módosításáról és kiegészítéséről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1969. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 406.
30/1974. (XII. 4.) PM-ÉVM számú együttes rendelet az állampolgárok tulajdonában lévő, üresen álló családi házak értékesítéséről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1974. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975. 741-742.
13/1976. (IV. 15.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes

rendelet módosításáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1976. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 440.

4/1978. (II. 18.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1978. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 608.

1016/1979. (VII. 12.) számú minisztertanácsi határozat a cigány lakosság helyzetének javításával kapcsolatos további feladatokról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1979. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 444-445.

11/1979. (VII. 21.) PM-ÉVM számú együttes rendelet az egyes lakásépítési kölcsönök felső összeghatárának felemeléséről és a kölcsönfolyósítás feltételeiről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1979. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 853-854.

5/1980. (I. 19.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1980. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 566.

28/1982. (X. 7.) ÉVM-PM számú együttes rendelet az árvíz és belvíz által megrongált, személyi tulajdonban álló épületek helyreállításáról, illetőleg újjáépítéséről szóló7/1969. (III. 22.) ÉVM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1982. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 682.

21/1985. (XII. 27.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 447-448.